

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ “ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

ВЕРА ТЕРВЕЛ МАРОВСКА

**ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ПРИЗНАЦИ
ОПРЕДЕЛЕНОСТ И ОТНОСИТЕЛНОСТ
И ПРОСТРАНСТВЕНО-ВРЕМЕВАТА ЛОКАЛИЗАЦИЯ
НА ИЗКАЗВАНЕТО**

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертация за придобиване на научната степен
доктор на науките

ПЛОВДИВ, 2011

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ “ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ВЕРА ТЕРВЕЛ МАРОВСКА

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертацията
“ГРАМАТИЧЕСКИТЕ ПРИЗНАЦИ
ОПРЕДЕЛЕНОСТ И ОТНОСИТЕЛНОСТ
И ПРОСТРАНСТВЕНО-ВРЕМЕВАТА ЛОКАЛИЗАЦИЯ
НА ИЗКАЗВАНЕТО”

за придобиване на научната степен *доктор на науките*

Рецензенти: проф. дфн Руселина Л. Ницолова
проф. дфн Стоян П. Буров
доц. д-р Красимира Анг. Чакърва

Научно жури:

1. Проф. дфн Диана П. Иванова
2. Проф. дфн Руселина Л. Ницолова
3. Проф. дфн Стоян П. Буров
4. Проф. д-р Тодор Ап. Бояджиев
5. Доц. д-р Ваня Ив. Зидарова
6. Доц. д-р Радка В. Влахова-Руйкова
7. Доц. д-р Красимира Анг. Чакърва

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от Катедрата по български език към Филологическия факултет на ПУ “Паисий Хилендарски” в разширен състав на 06. 07. 2011 г.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в университетската библиотека, Ректорат, ул. “Цар Асен” 24.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 27. 02. 2012 г. от 15 ч. в Заседателната зала на ПУ “Паисий Хилендарски”, Ректорат, ул. “Цар Асен” 24, Пловдив.

**Функционално подобие и общи тенденции
при граматикализацията
на признаците *определеност* и *относителност*
(увод)**

Дисертацията е посветена на взаимовръзката между морфологичните категории *определеност* : *неопределеност* и таксис, а основната изследователска теза се изразява в откриването на общ семантико-функционален елемент в двете, който квалифицираме като референтна функция (или референтност). Референтната функция е основната, лингвопрагматичната функция на тези морфологични категории; причината, заради която са се формирали в езика. Едната, *определеност* : *неопределеност*, е квалификация на именните групи, а другата, таксисът – на глаголните или на предикатите. По традиция техните маркирани грамемени се дефинират чрез семантичните признаци *определеност*, *конкретност*, *познатост*, *известност* на именната група за комуникантите – за грамемата *определеност*; и *относителност* и *свидетелственост*, свидетелско отношение към назования глаголен факт - за *относителния* или *зависимия таксис*.

Съвременните изследвания на темпоралността обикновено я обвързват с по-широка логико-философска основа. Това не винаги е необходимо, но специално в тълкуването на взаимоотношението между *определеността* и *относителността* се оказва задължително. Такъв характер има интерпретацията на анализирания явления в първите две части и от нашето изложение, тъй като то се основава на логико-философска матрица и обяснителните възможности на понятието „референция”.

Терминът *момент на референцията*, който е със статут на отправен момент при ситуиране на действието във времето, наред с момента на говоренето, става популярен у нас от философските интерпретации на езиковата проблематика през 20 в. В българистичната литература изследването на темпоралността и корелациите между нейните грамемени също се позовава на въвеждането на два, три или дори четири ориентационни момента. Разсъжденията си за темпоралността по-определено свързват с референцията (*момент на референцията*, *реферирана ситуация*) Р. Ницолова (Ницолова 1976, с. 7-21; 1984) и Й. Пенчев (Пенчев 1987).

Идеята за референциалността е необходима при обясняването не само на темпоралните семантични признаци, но също и на преизказната семантика и *относителността*. Т. нар. *зависим таксис* или относителните глаголни форми, както и преизказните и конклузивните, имат способността да отразяват събития от реферирана ситуация, която е предходна на изказването или просто различна от комуникативната, чиято езикова съставка е актуалното изказване.

В изследването на времето се диференцират референциални и неререференциални употреби на темпоралните форми, като за неререференциални се приемат всички, неотразяващи конкретна събитийна ситуация и имащи общ характер (което проличава напр. при абсолютната, гномическата употреба на презенса в пословици, поговорки, др. максими, т. е. при отразяване на неопределена събитийна ситуация). Референтното изразяване на глаголното действие напоследък често се описва чрез термина на А. В. Бондарко *локализираност* (Бондарко 1987, с. 210-233). Следователно отношението *референциалност* ~ *неререференциалност* е съотносимо с *относителност* ~

неотносителност, определеност ~ неопределеност, а също и локализираност ~ нелокализираност. Аналогична е, както видяхме, и опозицията, с която се свързва морфологичната именна категория *определеност ~ неопределеност* в съвременния български език.

Езиковата квантификация на пространството е граматикализирана като *определеност* на имената. Според И. Савицка тази категория се основава на две опозиции: 1. *референциалност ~ нереференциалност*, и 2. *определеност ~ неопределеност* (Савицка 1978, с. 61). Ние смятаме, че първата е с йерархично по-висш характер, тъй като обхваща както *определеност ~ неопределеност*, така и, на равнище предикация, опозицията между относителните и неотносителните таксисни грамемите. *Нереференциалността* е свързана с грамемите от независимия таксис, а *референциални* са относителните, сред които специализирана форма е маркираният само с *относителност* имперфект.

Следователно и при двете морфологични категории става дума за граматикализиране на пространствена квантификация, съществувала в старобългарски само при глаголите, а от X, XI век наложила съответна граматикализация и при имената под формата на членуването им. В останалите славянски езици *определеност* не съществува, затова единността на системата постепенно налага отмирането му и в сферата на глаголите (на техните относителни форми). Развоят към членуване на имената вероятно е резултат от отмирането на падежното склонение в български, докато в останалите славянски езици то се запазва и за да се постигне симетричност в системата, довежда до изчезване на относителните времена, по-специално на имперфекта.

За нашата теза особено показателен е фактът, че много авторитетни в лингвистиката имена като Т. В. Булигина, А. Д. Шмельов, споменатата вече И. Савицка, цитираните от Ст. Буров Айхенвалд и Диксън определят функцията на категорията *определеност : неопределеност* като пространствено-времева локализация (Булигина 1980; Булигина, Шмельов 1989; 1997; Шмельов 1992; А. У. Aikhenvald, R. M. W. Dixon. Dependencies between grammatical systems. – Language, vol. 74, №1 цит. по Буров 2004, с. 351).

Независимо дали *определеността* на имената се свързва с морфологично, лексикалноописателно или контекстово изразяване, семантиката ѝ може да бъде открояна при анализа на текст на всякакъв език, особено при съпоставка с преводния му еквивалент на език с морфологична категория *определеност : неопределеност*. Така че традицията изследователското внимание да се прехвърля върху друго езиково равнище – от морфологичното към синтактично или текстово – произтича от проучванията на езиците без граматикализирана *определеност* като другите славянски, в частност – в руски, и съществуващите в тях изразни средства с компенсаторни функции. “В зависимост от това, дали дадена ситуация, за която става дума в изказването, е локализирана в определена точка от времето и пространството, или се изразява общо съждение, изречението получава определена пространствено-временна характеристика, която определя и семантичния тип на предиката, и характеристиките на влизашите в изречението именни групи” (Шмельов 1992, с. 278 – цит. по Буров 2004, с. 351).

Изследователската задача в работата ни е твърде разнородна, заради което сме приложили и различни анализаторски методи. Традиционноописателен тип има историческото проследяване на двете граматикализации от старобългарския период до съвременния език. Опитвали сме се да отразим обективно основните исторически изследвания и защитаваните в тях научни тези. Етимологията на морфемите, експлициращи *определеност*, е показателна за семантиката им в съвременния език, затова

сме се постарали да я изследваме подробно и с оглед на съхранените в някои български диалекти етимони на членуването.

В историческата лингвистика по-незадоволително е проучена семантиката на имперфекта. Диференцирането му в темпоралната система на старобългарския език е проследено от историците на езика подробно във формално отношение, докато данните за значението и функциите му са оскъдни. Анализът на *определеността* и *относителността* в съвременния език има системно-структурен характер: двете грамемии са огледани в отношение с маркираните признаци на всички останали именни и глаголни морфологични категории. Представени са и пълните им парадигми, за да се използват доказателствените им възможности, тъй като само цялостната им морфемна комбинаторика може да има аргументативен характер. Не са пренебрегнати и спорните въпроси - особено във връзка с маркираните таксисни признаци. Сред тях са квалифицирането на конклузива като дистантен таксис и конкуренцията около употребата на преизказаните му форми, статутът на *бил*-формите – дубитативен или ренаративен е техният характер; модалните маркирани грамемии и квалифицирането на аналитичните форми, образувани с форманти като *нека да*; *дано да*, *дали да*, *ще да*. Основната дискуссия, свързана с *определеността*, е признаването на *един*-конструкциите за граматични експликатори на семантиката *едностранна определеност*, а не на *неопределеност*, и структуриране на категорията чрез два маркирани признака – *едностранна* и *двустранна определеност*. Постиганията на съвременната аналитична философия налагат известно преоценяване на функционалния статус на частите на речта, а то, от своя страна, прави оптимални дефиниции, малко по-различни от традиционните.

Аналитичната философия и теориите за референцията

Функциите на езика като основно познавателно средство са епистемологически ориентираната сфера на съвременната философия; обвързаността с потребностите на обществото и знаково-символното осмисляне на комуникативните парадигми са в центъра на социалното направление; диференцирането на дискурса и изучаването на езиковата структура имат най-ярко изявен логико-математически характер. През втората половина на 20 в. философията на езика е в своеобразен подем, породен основно от една друга гледна точка - онтологическия аспект в изследванията на новите авторитети или иначе казано, от нуждата научноизследователската интерпретация да е насочена към **“изразяването на реалността чрез езика”** (Бузов 2004, с. 66). В това е причината за развоя и налагането на лингвистичната прагматика, на която се основават приносните заключения и в нашето изследване.

Съвременните логико-философски интерпретации на езика и неговата структура са повлияни най-вече от стремежа да се постулират обективни логико-математически практики и съответен инструментариум или метаезик, които да освободят изследователската дейност от опасностите на традиционните методи (от психологико-семантичен и субективноинтерпретативен тип) и да регламентират нейния евристичен характер. Към основния кръг от проблеми могат да се отнесат природата на значението и референцията, граматическите правила, критериите за истинността на твърдението (а водещи са имената на Г. Фреге, Б. Ръсел, Н. Чомски).

До това положение се стига обаче след многократни приливно-отливни метаморфози на научното кредо и полагащите му се методики както в началото, така и

през целия 20 век. Първоначално доминиращи са представителите на английската аналитична философия (Дж. Е. Мур, Б. Ръсел, Л. Витгенщайн; занимаващите се с “философията на обикновения език” Дж. Остин, П. Стросън, Дж. Уиздъм, Н. Малкълм, Дж. Райл); Г. Фреге в Йена; Лвовско-Варшавската школа през първата половина на 20 в. (К. Твардовски, Я. Лукашевич, Ст. Лешниевски, А. Тарски, К. Айдукевич, Т. Чежовски и др.) и последователите им в Полша днес; Виенският кръг (М. Шлик, Р. Карнап, О. Нойрат, Х. Хан) и свързаните с него групи в Германия (Х. Райхенбах, В. Дубислав, по-късно П. Лоренцен, В. Щегмюлер) и в Прага (Дж. Ф. Нойман). След Втората световна война интензивна изследователска дейност се развива в САЩ (освен Дж. Ф. Нойман, още Н. Чомски, У. Куайн, С. Крипке, Д. Дейвидсън, Дж. Сърл) и в Скандинавия (Я. Хинтика, Г. Х. Фон Вригт, Р. Хилпинен, Р. Туомела, Л. Аквист, С. Халден, П. Гарденфорс и др.) (подробности и още данни вж. в цит. съч. с. 68; Стросън 1996, с. 25-35).

През втората половина на 20. век е налице все по-засилено фокусиране на изследователското внимание освен към прагматическата ориентация и функционирането на езика, още и към фундаменталната онтология, херменевтиката, комуникативната концепция на Ю. Хабармас, към структурализма.

Изучаването на отношението език : свят може условно да се сведе до интензивно търсене отговор на следния основен въпрос на философската онтология: допустимо ли е извеждането на онтологични заключения от логико-философските изследвания на езика? (Бузов 2004, с. 75). Един възможен отговор предлага т. нар. “каузална” теория за референцията на С. Крипке и Х. Пътнам. Според тях за лингвистична компетентност се признава комбинираното знание за същността на явлението в природата и причинната връзка с номиниращия феномен. “Референцията на естествените типове в имена и понятия е директна. Значенията са детерминирани от емпиричните открития за вътрешната структура на нещата и от историята на предаването на имената в лингвистичния колектив ... Реалното съществуване е едно, а наличието в предметната област на някакъв език - друго” и т. н. (цит. съч., с. 76).

Прагматическото направление на съвременната аналитична философия е свързано с “Философските изследвания” на Л. Витгенщайн (Витгенщайн 1988), според когото “Значението на думата е употребата ѝ в езика ... Една дума има това значение, което някой ѝ е придал”. Езикът е следване на строго конвенционални правила, приети от езиковата общност (Витгенщайн, цит. по Бузов 2004, с. 80-82). Въпросната конвенционалност, почти всеобща според Л. Витгенщайн, се оспорва от Д. Дейвидсън (Дейвидсън 1987, с. 213-233), според когото речевото умение е своеобразна “машина за интерпретиране”. Особена роля в избора на интерпретация играят човешките предпочитания и това повишава неимоверно значимостта на психолингвистичния аспект на филологическите трудове.

В нашето изследване е направен опит за оглеждане на перспективите и вековните изследователски и мисловни традиции в изучаване на пространствено-времените отношения, тъй като то е ориентирано именно към тяхното езиково изразяване. И ако, за щастие на лингвистите, времето е в основата на езиковата перспектива за света – запазен е дори терминът, назоваващ зависимостите на антропоцентристката ориентация между минало и бъдеще, то с пространствените координати не е точно така. Времето, и по-конкретно отношенията между разновидностите му, е толкова значима ориентация за преходния човек, че той го е вплел по-всички възможни начини в езика си и маркира с темпорална квалификация всеки елемент от комуникацията си и самата нея като цялостен факт. Темпоралните отношения признаци имат очевидна експликация в езиковото съобщение по всичките му структурни равнища – цялостно-комуникативно, синтактично,

морфологично, лексикалносемантично. Перспективите на пространственото осмисляне на езиковата семантика обаче остават обикновено на по-задан план, макар че за дейксис и дистанция е актуално да се говори, но като че ли в по-общ план – общокомуникативен, прагматичен, логико-философскоинтерпретативен.

От хуманитаристка гледна точка пространството е универсалия, обхващаща всичко, заради което отделните науки го интерпретират съобразно своите цели и особености. Обективното пространство е предмет на съвременната физика, докато субективното, производното на човешкия разум, е резултат от човешката възможност за перцепция и социокултурната парадигма, която предопределя виждането на обективната действителност от личността. И като човешки феномен езикът отразява именно субективното възприемане на пространството и времето. Но тъй като и науката е плод на човешкото възприемане на света, пространствено-времевата ориентация е следствие от интерференцията на двата плана – субективния (религиозно-магичен и сетивномодифициран) и обективния (строго научно обоснован). Човекът се подчинява на егоцентристкото разбиране за време и пространство и двете понятия са трудно разкъсваеми едно от друго. Това е изобщо характерно за европейските езици и култури (по данни на Б. Л. Уорф: Whorf. *Język, myśl, rzeczywistość*. Warszawa. 1982, 99). “Метафориката, която е укрита в нашия език, мислене и съвременна култура – твърди Б. Л. Уорф, - натрапва на универсума две могъщи космически форми: времето и пространството; статичното пространство – триизмерно и безкрайно; времето – кинетично, единно, едноизмерно и непрестанно протичащо – два съвсем различни и (според този начин на мислене) несвързани със себе си аспекти на действителността” (Уорф, цит. съч. с. 100 – цит. по Дилкова 2004, с. 97). Б. Л. Уорф обръща също внимание на факта, че физичните предмети в пространството обхващаме в категориите форма и големина, количествената им характеристика изисква употребата на числителни имена и форми за множествено число, а количеството метафорично се прехвърля като характеристика и на символите, или абстракциите, чиято форма приемат нефизическите явления.

Човешката егоцентристка ориентация в пространството се изразява чрез триединството на релациите около самия субект (до голяма степен повлияни и от антропоморфични характеристики): това са отношенията преди : след; ляво : вдясно; горе : долу (над : под мен). Мислен статично, този модел може условно да се нарече пространствен. Внасянето на динамичната характеристика е свързана с придаване на движение по една от посочените оси, обикновено преди : след, тъй като тя е облекчена и от възможното визуално асоцииране с оставащото зад субекта, видимо, минало, вече било : предстоящо, невидимо, бъдеще или това е оста на времето. Асоциациите, произтичащи от човешкото усещане на гравитацията, маркира понятията горе : долу. Митологичните представи за този и онзи свят например се осмислят обикновено във вертикално направление (тук, на земята : горе, на небето или тук, на земята : долу – в ада : горе – в рая, т. е. като нещо, което е качествено различно от нашия свят и неговата хоризонтална ориентация. Локация може да се нарече както конкретното място на обекта в едно определено пространство, така също и третото измерение, тъй като без стойност по направлението ляво : дясно не може да се фиксира мястото на точка в пространството. На точката с две измерения може да се фиксира място само в равнината.

Отношението език : свят, най-често свързвано с езиковата прагматика, е основният проблем на цялата философия на 20 в., обикновено наричана аналитична философия. Според М. Дъмет, един от основните авторитети на аналитическата философия, “това, което отличава аналитичните философи в техните разнообразни проявления от другите

школи, е, първо, вярата, че философското разглеждане на мисленето може да се осъществи чрез философското разглеждане на езика, и, второ, че цялостното познание може да бъде постигнато само по този начин” (Дъмет 1995, с. 18 – цит. по Стойчева 2002, с. 6). П. Стросън добавя уточнението, че мисълта е достатъчно гъвкава и неустойчива, в смисъл трудно уловима, “освен в своята лингвистична форма” (Стросън 1990, с. 27). Те двамата – М. Дъмет и П. Стросън – формулират и т. нар. теза за приоритета на езика над мисълта. Общата научна предпоставка на аналитичната философия е познавателната база на Г. Фреге и теорията му за значението или т. нар. Фрегева семантика, която се признава за основа на философската интерпретация на езика и обяснителния му приоритет над мисълта – в центъра на философските изследвания са проблемите на значението.

Формализирането на това кредо има вида на един от най-експлоатираните в лингвистиката модели на значението – триъгълника на Огден-Ричардсън. Той онагледява връзката между света, езика и субективната интерпретация на света чрез езика – това са неговите три върха. Философското убеждение обаче, или по-точно убеждението на философите, че лингвистиката се занимава с проблемите на единия от трите върха на триъгълника, а именно строгоезиковите, е порочно “сосюрианско”; силно едностранчиво и, откровено казано, невярно. Сосюровите постулати и във виждането на самия Ф. дьо Сосюр показват само “върха”, или проблематиката, от която трябва да започне лингвистичното описание. Ако то обаче не се разпростре и не обхване и останалите два “върха”, ще бъде извор за едностранчиви и не винаги доказуеми твърдения. И по тази единствена причина 20. в. както век на аналитичната философия, така още е и векът на психолингвистиката, социолингвистиката, лингвистичната прагматика. За лингвистиката безспорно най-актуален е върхът “език”, но само като начало; за онтологията – “върхът” е светът, а за психологията – човекът. Светът и човекът обаче са твърде широки области на знанието, затова като че ли единствената обозрима понятийна сфера със статут на емпирия, остава езикът. И това е фактът, поради който се утвърждава през 20. век аналитичната философия, а имената на нейните представители се превръщат в компаси и за лингвистите. Задача на философията е “придобиването на някаква устойчива представа или концепция за взаимоотношенията в този триъгълник – говорител, език и свят” (Стойчева 2002, с. 7), но и още нещо. Философията неминуемо се позовава на данните, които ѝ предоставят другите науки – лингвистика, психология, логика, прагматика, социология. Нейна много важна задача е обаче “да примири” различните метаезици и свойствените им терминологични системи. В противен случай научните постижения ще изглеждат изолирани и самоцелни, а те би следвало да се доказват и проверяват помежду си. Аналитичната философия на съвременността доказва, че е оправдано и възможно приоритетност в триъгълника да придобие именно езикът. Теорията на значението свързва частите на езика с частите на света. Чрез езика ние говорим за света; за нашата роля и дейности в него и мисловната релация “за” обикновено се нарича интенционалност (цит. съч., с. 9), а езиковоформализираното отразяване, или говорене за света, е референция.

Според нас е безспорно, че езиковите знакове възникват като форми, прозрачно отнасящи се към своя референт, но с течение на времето губят тази своя прозрачност, или вътрешна логика, “вътрешна форма”, както е популярно да се казва в лингвистиката, и стават (поне в ежедневната си неекспресивна употреба) наистина символи. Така че изучаването им, независимо дали лингвистично, или философско, би следвало да започне от функциите на непрозрачните знакове символи. (Да остане до това равнище обаче, би било изравняване между естествени и изкуствени знакови системи и пренебрегване на езиковата специфика като естествена знакова система за междуличностна комуникация.)

Езиковите структури със семантична автономност са твърде различни, естествено различно е и значението им. От философска гледна точка те се диференцират в няколко основни равнища, всяко от които е белязано не толкова с формална еднотипност, колкото със семантична и функционална еднородност.

На първо място са думите. Сред тях аналитичната философия диференцира субектните изрази – собствени имена (именуващи и реално съществуващи, и въображаеми феномени). Следват дескриптивните – субстантиви с определения от всякакъв тип, вкл. с подчинени определителни изречения (*мъжът пред сградата; беловласият старец с шапката; жената, която говори по телефона*). В отделна група са значенията на предикатите (*говоря, е поет, е красива*).

На второто равнище е значението на изреченията. Как и доколко значенията на думите, обикновено наричани от философите термини, определят значението на структурираното от тях изречение? И кога? При наречената от лингвистите “пряка употреба” на съставящите го думи (естествено изглежда убеждението, че семантиката е науката за преките значения на думите) или има основание да се предвидят и спецификите, по-често ограничения, наложени от контаминацията на буквалното значение и контекстовите условия на употреба, наричани най-общо комуникативни условия, контекст, прагматически аспект на езиковата семантика (ще припомним, че нов развоен етап във философията се свързва с твърдението на Л. Витгенщайн, че семантиката на термина е неговата употреба (Витгенщайн 1969;1974)). Общо казано, комуникативният контекст и оценяването му имат метасемантичен характер, подобно на отношението между значението и неговата истинност. Последният въпрос е от особено значение за философската интерпретация, тъй като истинността е с категориален статут във философията, но не и в лингвистиката.

На друго равнище – трето, и особено важно за нас – са поставени значенията на “някои субектни термини като местоименията (*тя, той, и особено на аз*), както и на демонстративите (*това, онова, този човек*)” (Стойчева 2002, с. 15). Обърнете внимание – това са интересуващите ни думи, т. е. онези своеобразни лексеми, притежаващи особена функция, произтичаща от особената им семантика. Или научно казано – дори философите, изучаващи лексикалното значение, смятат за уместно, а и безспорно, обединяването на споменатите думи и открояването им сред останалите в отделна група. От лингвистично и семиотическо гледище става въпрос за най-типичните индекси (по терминологията на Ч. Пиърс и Р. Якобсон – вж. Пиърс 1983; Якобсон 1965-83), или знакове, чиято семантика и свързаната с нея реферираща функция са изцяло зависими от конкретната комуникативна ситуация, в която е реализирана. От друга страна, показателните местоимения, или демонстративите, са етимоните на морфемите, сигнализиращи *определеността* в качеството ѝ на граматикализирана семантика в някои от естествените езици, в това число и в български.

Смята се, че научната дисциплина, най-близка до философията на езика, е семантиката. Тя изучава значението – неговото формиране и взаимоотношения, произтичащите от това функции в рамките на езика. Философията също се интересува от природата на значението, но в аспекта на релацията значение : означаване; от отношението между езика и реалността, между думата и нейния референт (не че този аспект не се изследва и от лингвистиката). Под референция най-общо се разбира отразяването на света чрез езика. Едно от нейните направления е свързано със семантиката на думите и процеса на именуването, който превръща съществуващия в света обект в референт на определена дума, като общото между тях е лексикалната семантика. Справедливо би било да се

отбележи, че отношението между езиковия факт и реалитета, която той именува, маркира повечето лексикалносемантични изследвания и словните квалификации от типа “части на речта” още от древността. Азбучна истина е, че достъпната за човешката мисъл диференциация на действителността е в основата на формирането на езика като система за комуникация и по-специално – на формирането на лексикалните системи в естествените езици.

В аналитичната философия отчетливо е посочена разликата между смисъла, значението и референцията, които са безспорно взаимоотношени, но различаващи се величини. Вярно е и че те се предполагат помежду си, че се основават една на друга, но различията между тях трябва да се отчитат. Именно дефинирането на различията бележи новите етапи в развитието на философията: при Г. Фреге – разграничаването между смисъл и референция; Б. Ръсел – теорията за дескрипциите; П. Стросън – сингуларните термини и проблемите на идентификацията; Дж. Остин, П. Грайс и Дж. Сърл – “употребата” е релевантният феномен, превръщащ езиковия факт в рефериращ факт; но всяка употреба има различна насоченост (да бъде атрибутивен или референциален термин); демонстративният модус на Д. Каплан и т. н., та до съвременните минималистски теории за референцията.

Езикът съществува, за да реферира света и човека в него и да разпространява тази информация в човешкия колектив. Следователно неговите функции са две – реферативната и комуникативната. Референцията именно е онази причина за комуникация, която изисква задължително езиково кодиране, изисква вербализация. Ако става въпрос само за общуване, то би могло да бъде просто тактилно (напр. да докоснеш, да погалиш или удариш), или пък визуално-демонстративно (да покажеш) – особено пък в зората на възникване на естествените езици. Така че референцията е поводът за възникването на езиците. Езикът съществува в познатия за нас вид именно поради спецификите на отразяването на света чрез него; развитието му означава компенсаторно да се формират нови лингвореалии, ако са възникнали нуждаещи се от тях функции, до момента обикновено реализирани чрез съществуващи вече езикови факти. В езика всеки реферативен недостиг автоматично се надмогва чрез езиково творчество – от категорията на оказионализма до граматикализацията. Затова за естествените езици всякакви “недостатъчности” са нехарактерни, защото едва почувствани, веднага се отстраняват, макар и първоначално неспециализирано, докато граматикализацията идва на по-следващ етап. По тази причина в развитото човешко общество се формират и подезиците – в зависимост от специализираността си да реферират по определен начин: в това отношение естествените езици са универсални, което ще рече неспециализирани, те могат да кодират всякакъв тип информация (за разлика от езика на логиката, математиката или музиката, които кодират само специализирана информация). Все пак и в естествения език разнородната комуникация налага някаква специализираност на изразяването и той реагира на тази необходимост. Например научният език и свойствените му терминологични системи са адекватният начин за специализирано рефериране и научно описание на обект; разговорният подезик реферира неспециализирано, разчитайки на контакта с адресата и на условията в конкретната комуникативна ситуация, чрез засилено участие на демонстративи и др. индексалии; поетическият, още наречен художествен – реферира експресивно и т. н. Останалите функции на езика са производни от реферативната и относими към етапа на усъвършенстване на колективите и езиците им; водят началото си от постепенното осъзнаване на човешките дейности (питане, искане, посвещаване, кръщаване, обещаване и т. н.) и тяхната стойност за обществото. За техния

по-нов характер свидетелства лингвоформализацията им - чрез предикативна структура (а не чрез граматикализация или номинация). И лингво-философското им осмисляне идва на по-късен етап чрез теорията за речевите актове.

В това изследване се занимаваме не толкова с възможностите на езиковите знакове да бъдат функционално референтни; интересуваме се от специализираното предназначение на някои от тях да експлицират референта си винаги, когато са употребени, т. е. интересуват ни маркираните с *референтност* знакове или с др. думи – граматикализираната *референтност*. Маркирани с признака *референтност* са морфемите на *определеността* (-ът, -та, -то, -те; един, една, едно, едни) и флексииите за *относителност* (т. е. маркерите на *свидетелския* и *дистантния зависим таксис*). Маркираността им с *референтност* е общият признак между посочените морфемии и основащите се на тях граматически категории – на таксиса и на *определеността*. Членуваните форми на имената изразяват *референтност* на равнище субстантивно-номинативно (номинация), а граматическите глаголни форми на зависимите таксисни грамемии – на предикативно. Това е общото между посочените морфологични категории, което имаме за задача да докажем в това изследване.

Ако една езикова структура не е маркирана с определен семантичен признак (напр. *референтност*), тя може при употребата си да експлицира този признак и да се прояви като референтна или да не го експлицира (т. е. не е задължително тя да не е референтна). По такава причина *референтността* не е тясно обвързвана досега с посочените грамемии – на зависимия таксис и на *определеността*. Защото в множество случаи *референтност* изразяват езикови съобщения, в които не са употребени *членувани* и / или таксисни форми. Това е напълно възможно за формите от всеки немаркиран член на морфологична категория, употребен в своето общо значение. Въпросът е, че маркираните грамемии винаги го експлицират, те са специализирани именно за това, в структурата им признакът се изразява морфологично. И въпреки обичайната съществена разлика между именните и глаголните семантични признаци, отразени в различните им морфологични категории, оказва се, че има една граматикализация, която е обща и за двата рода изменяеми думии в езика. Причината за това не е нелогична – в крайна сметка и предикативните, и непредикативните словосъчетания могат самостоятелно да отразяват картината на света, нещо повече – те отразяват света именно по един от двата възможни начина, разбира се, нередко и комбинирано, и е въпрос на езикова функционалност граматикализацията да обхваща и двата начина за това – номинативния и предикативния. Това е и основната причина не само в български, но и в много други езици съществуването на едната морфологична категория да налага граматикализирането и на втората.

Наличието и на двете категории не е задължително – има достатъчно примери за езици, притежаващи само една от тях. Така че не можем да докажем причинно-следствена обвързаност, но категориите са еднородни и е напълно естествено да съществуват съвместно в морфологичната система на определен естествен език. В българския език граматикализацията на посочените морфологични категории протича приблизително успоредно: пренастройването на миналите времена като относителни, зависими (корелативни на абсолютните, независимите) и формирането на имперфекта в днешния му вид и със съвременните му функции, от една страна, и налагането на членуването на имената, което е имало праобраз в говоримия език още в най-старо време, от друга.

Ще отбележим още една особеност на обвързаността между посочените морфологични признаци – *относителност* и *определеност*. Това е тяхната абсолютна функционална независимост. В смисъл, че референтната функция на *определеността* се

проявява само и единствено на равнище номинация. Нейното доказване и подробно анализиране трябва да бъде на равнище непредикативно словосъчетание. Следващото ниво на езикова абстракция и свързаното с него цялостно, комплексно отразяване на света чрез езика се осъществява чрез предикацията, когато показателна за граматикализацията на *референтността* вече е глаголната фраза и по-специално таксисната конкретизираност на употребената глаголна форма. Елементарно казано, ако глаголът казуемо е в относителна форма, това не означава, че групата на подлога ще бъде определена – или обратно. Това зависи единствено от факта, дали говорещият реферира събитие от света, което може да е породено от действието или бездействието на рефериран или нерефериран субект (срв. *Жена пресичаше кръстопътя* и *Жената / Една жена пресичаше кръстопътя*). Макар че подложната позиция по принцип (ако подлогът е тема по терминологията на актуалното членение) изисква определен субект, освен в случаите на контрастивен подлог – факт, забелязан преди много години от Св. Иванчев (Иванчев 1976).

В българския език, както и в метаезиците на българското езиковедство и българската философска наука няма специален термин със славянска основа, който да съответства на *референция*. Заета в английския език от латинското *referre* и през френското *référer*, етимологически думата се свързва с “отношение”, “отнася се до”, “за, относно”. Следователно “реферира” означава “отнася се до”, “отразява”. Референтът на една дума е реалитата, която е пряко назована чрез нея. Референтът на едно казуемо е събитието (действието, състоянието, глаголният факт), назовано, вербализирано чрез неговата форма. Най-близкият до това значение езиковедски термин е денотат, което обаче е възможно и да не съвпада с референт – например при метафорите. Денотатът на думата “лисица” е “животно от семейство кучета, което ...”. Референтът на думата обаче в зависимост от контекста си може да е както животно, така и хитрият човек, когото сме нарекли “лисица” заради логиката на оприличаването им по притежавани признаци. Българските граматични са единодушни относно термина, определящ грамемите на зависимия таксис като *относителни*. Защото те наистина реферират, отнасят се до, отразяват, вербализират свидетелски или дистантно (умозаклучително) реални събития от претериталния план. Тази им основна функция е доловена от почти всички автори на граматика на българския език (разграничението между относителни и неотносителни, абсолютни времена се прави още през Възраждането) и фактът е изключително показателен.

Философският научноизследователски процес, посветен на референцията, се жалонира от няколко аспекта на анализа, обикновено определяни като теории за референцията: дескриптивната теория на Дж. Фреге и Б. Ръсел и дискусията за сингуларните термини на П. Стросън и У. Куайн; конвенциите за описанията и конвенциите за референцията и новият статут на понятието “употреба” в анализите на Дж. Остин, П. Грайс и Дж. Сърл; новата философска парадигма за обяснение на референцията по напълно различен от дескриптивизма начин, наричан нова прагматика, и нейното кредо, че “мисленето на нещо не е референция към нещо: **референцията е всъщност актът на насочването на аудиторията към обекта**”; философският статут на демонстративите и индексите (индексикалите); минималистката теория на референцията.

Би трябвало да обърнем внимание върху принципната разлика между философското и езиковедското разбиране за референцията. За философията, един от приоритетите на която е онтологията, е от голямо значение диференцирането между реален и въображаем свят – на практика те с втория не се занимават? – и стойността по истинност. За лингвистиката различията между реалността и фикционалността са почти без значение; те стават актуални единствено при интерпретативния анализ на художествения текст, но не и

когато се разсъждава върху възникването и развоя на езика като знакова система и средство за семиозис. Защото за знаковото осмисляне на света, пораждащо и “причиняващо” езиковия развой, разликата между реален и фикционален свят е ирелевантна. Фикционалният свят е огледално отражение на реалността, която човешкият индивид познава до този момент, до момента на конкретния езиковотворчески процес (до пораждането на конкретна лингвистична единица). Както е ясно формулирано от самите философи след средата на 20. век, истинността е функция на употребата на израза или изречението и затова има комуникативно-пространствено-времеви параметри, така както и референцията (вж. напр. Стросън 1950, с. 225-226).

Философското виждане за референтността, което предлага П. Стросън е различно и обикновено се квалифицира като приносно (Стросън 1956; 1964 и др.). Той предпочита да прави разлика между понятията “именува” и “отнася се до”, “има референция към”, тъй като последните са по-обща и точни. Основният му аргумент в това отношение са личните местоимения, които в употребата си винаги се отнасят до единствен и конкретен обект в контекста, но те не го именуват. Подобна е употребата на собствените имена, които също като личните местоимения се отнасят до един-единствен обект, но, обратно, те го именуват конвенционално, без това именуване да разчита на смисъл, какъвто те не притежават. Затова именно основните лексикални езикови средства за референция са собствените имена и личните местоимения.

Способността да реферират единствен обект, е поводът на философите да наричат съответните езикови средства сингуларни. “Един термин е сингуларен, ако в дадена употреба или контекст той претендира да се отнася към един-единствен обект, абстрактен или конкретен, и не просто да го описва или класифицира, **но и да го идентифицира** като именно този обект”; “Един термин е сингуларен в дадена употреба, ако там той претендира, че прави идентифицираща референция на един-единствен обект” (Стросън 1956, с. 439).

Квалификацията “сингуларен термин” се отнася до езиков израз от такъв именно тип, докато конкретната реалия, която сингуларния термин експлицира (в ед. ч.), философите наричат партикулария. П. Стросън специално отбелязва, че идентифицирането на партикулария е функция на редица изразни средства и на първо място – на определителния член. Друго езиково средство с идентифицираща функция, разчитащо обаче изключително на визуализация или поне на ясен спомен за визуализация, са демонстративите (показателните местоимения и наречия). В тези случаи той говори за демонстративна идентификация на партикуларияте (Стросън 1956, с.19).

Цел на демонстративната идентификация е създаването на обща референциална точка за комуникантите или общи оси на пространствено-времето разположение. Евентуалните календари, карти, координатни схеми имат за цел именно преодоляването на относителната в посока към пълната идентификация (вж. коментара на Стойкова 2002, с. 63-64).

В становището на П. Стросън за референцията за нас са особено важни следните моменти:

1. Присъждането на референциален потенциал на определителния член и на демонстративите.

2. Диференцирането в процеса на анализа на трите компонента, имащи отношение към референцията на фразата – обект : име : говорещ субект, т. е. в оценката на референцията са включени вече и трите върха на триъгълника на Огден-Ричардсън, в

триизмерно съотношение (почти триизмерно вече и при Б. Ръсел, докато у Г. Фреге то е само двуизмерно, приблизително съвпадащо по съдържанието си с денотацията).

3. Всяко нещо, вербализирано чрез идентифициращ израз, е обект на референция.

4. Референциалният потенциал на лингвистичната единица се определя от начина, по който тя е употребена от говорещия, т. е. специален статут има употребата.

5. При П. Стросън се прави разграничаване между референция и предикация, което не е в съгласие с нашето убеждение, че предикацията, също както и номинацията, може да има референтна функция, може да осъществява референция.

Струва ни се обаче, че различието е по-скоро терминологично. От една страна, то е съвсем приемливо, ако имаме предвид, че П. Стросън интерпретира понятието референция като посочване на обект от действителността, докато предикацията е приписването на признак на този обект; предицирането е приписване на признак на независим обект (подлог) и ако той е назован с референтен термин, и отнасящата се към него предикация е референтна. Езиковите данни в български обаче посочват граматическо маркиране на референтните предикати и това е обяснимо, защото самото предициране също може да отразява реално съществуващи събития и състояния или не - или пък да е ирелевантно към реалността на приписваните признаци и връзката им с изобразявания чрез словото свят. Между именната и глаголната група обаче се наблюдава известна автономност, заради което ние приемаме като равноредни понятията номинация (назоваване на обект от реалния или въображаемия свят) и предикация (приписване на активен във времето признак на обект от реалния или въображаемия свят). **А референцията е връзка, наложено чрез словото отношение между езиковата форма, явленията от реалния или въображаемия свят, които тя отразява, и комуникантите.**

Изразите, използвани за референция, се различават помежду си по няколко неща: първо, по контекстуална зависимост и определеност (на двата полюса са съответно: личните местоимения с максимум контекстуална зависимост, а на другия - определените дескрипции с минимум контекстуалност. Втората разлика между референциалните изрази е по степента на дескриптивното значение, което съдържат. На двата полюса са съответно собствените имена (без дескриптивно съдържание) и номиналните изрази, напр. атрибутивните словосъчетания (Стросън 1956, с. 226-227). В употребата на езиковата фраза се откроява обектът на референцията, осъществявана от говорещия чрез съответните референциални лингвистически средства, налични в този език.

В работата сме взели отношение и към други актуални понятия от съвременната аналитична философия, но тъй като те имат опосредствано отношение към нашата тема, тук само ще ги споменем. Според Дж. Остин езикът далеч не е само средство за репрезентация на реалността или за изразяване на мисли, както традиционно той се определя след Г. Фреге. Езикът е институция за осъществяване на определени актове, които могат да съществуват и съществуват само по силата на тази институция. Дж. Остин различава различни типове актове при изказването на едно изречение: локутивния акт (от типа *той каза, че...*), илокутивния (*той доказваше, че...*), перлокутивния (*той ме убеди, че...*); към последния се включват още възпиращите някакво действие, подтикване и подвеждане на някого за нещо, предизвикването на учудване, уплаха и др. под. последствия от изказването (Остин 1962, с. 91 – коментар и цит. по Стойчева 2002, с. 90, 91 и сл.).

Всъщност от тази “конвенционална сила” на изказванията според Дж. Остин започва цяла сериозна дискусия, прерастваща в теория за речевите актове, и участието в нея е не само престижно, но и почти задължително. Например Д. Дейвидсън в статията си

“Комуникация и конвенции” утвърждава сред прагматистките компоненти на изказванията “скритите цели”, притежавани от някои от тях (Дейвидсън 1984, с. 272). “Скритите цели” могат да се отъждествят с “перлокутивните актове” на Дж. Остин и представляват намеренията на говорещия, “характеризирани посредством нелингвистически термини” (Стойчева 2002, с. 91). Ролята на контекста и лингво-комуникативните конвенции усложняват определянето на значението на едно изречение и традиционният критерий на истинността се оказва релевантен само за относително малък брой изказвания. Според Дж. Остин не истинността е основното понятие в семантичната теория, а илокутивната сила (“намерението, показано от говорителя, да осъществи определен илокутивен акт посредством изговарянето му”)(там, с. 92). Така не изречението, а речевият акт, т. е. изказването на изречение в определен контекст, става основен обект на анализа на философията на езика (там, с. 93), особен принос за което има и Дж. Сърл. За него не изречението изразява пропозиция, а говорещият, ако изкаже изречение в определен контекст (Сърл 1969, с. 29).

Въпреки различията и производните от тях спорове по съществени за теорията въпроси, почти всички изследователи на референтността са солидарни, че референцията винаги предполага лингвистическо представяне на обекта си. За целта в естествените езици съществуват лингвистични средства, специализирани за изразяването на референтност – собствени имена, определени дескрипции (т. е. категория *определеност* : *неопределеност*) и др. под. (Сърл 1991, с. 124). Такова е и нашето убеждение, резултат от наблюденията ни над *определеността* и *зависимия таксис* в българския език, които, естествено, са само част от специализираните средства за изразяване на референция в речта. Такава е и позицията на С. Крипке, според когото “има специфично свойство, което прави някои елементи от лингвистичния ресурс по-способни и по-пригодни за осъществяване на референция” (Крипке 1972, с. 76 и сл.). Сред тях на първо място се посочват собствените имена, но е очевидно, че съществуват и други. “Референцията на “типа” лингвистически израз се отнася до способността му посредством своите семантични свойства да бъде използван за осъществяване на еднозначна или категорична референция (цит. по Стойчева 2002, с.156). С. Крипке работи основно по проблемите на собствените имена, притежаващи т. нар. “чиста референциалност” – те сигнализират винаги един и същ обект, във всички възможни “светове” (в см. контексти) и независимо от неговите свойства (Крипке 1980, с. 60). Това е възможно обаче само ако референциалният термин е напълно лишен от дескриптивно съдържание, както именно е при собствените имена. Не всички референциални термини, разбира се, функционират като тях - например демонстративите и личните местоимения. При всички характеристики, свързани с индексалния им тип семантика, те все пак притежават определено дескриптивно съдържание за разлика от собствените имена, които са нулеви дескрипции.

Такова становище има още Ч. Пиърс – основоположникът на семиотиката; потвърждава го по-късно и безспорният авторитет в лингвистиката Р. Якобсон (вж. Пиърс 1983; Якобсон 1965-83). Същинските индекси, според Ч. Пиърс, са демонстративите (показателните местоимения и наречия – *това*, *онова*, с които е свързана и *определеността* като граматикализиран признак) и личните местоимения.

Групата знакове, наречена от Ч. Пиърс индекси, се основават на реална връзка между означаващото и означаваното. Най-типичните индекси са показателните местоимения и наречия, можем да допълним – и производната от тях *определеност* при имената. Въпросната “връзка” при тези знакове е действителна и обикновено се изразява в пряк контакт между знака (произнасянето му), назования от него обект и интерпретантите,

което ще рече, наличие на свидетелска връзка, на очевидност. “Необходима е реална връзка между съзнание и обект, необходимо е възприятието” (коментар на Пиърсовата класификация на Стойчева, цит. съч., с. 168). По повод на такова знакообозначаване Б. Ръсел въвежда термина “егоцентрични партикуларии”. Такива са думите, чиято денотация се определя посредством идентичността на говорещия и неговите слушатели - или на времето и мястото на комуникативния акт (Б. Ръсел в статията си “Едно изследване на значението и истината”, 1940). Затова смисълът на показателното местоимение и членна морфема *съ*, запазена в системата на т. нар. троен член в родопските говори, обикновено се обяснява и чрез свидетелско отношение, отношение на очевидност и близост между определения с него обект и комуникантите (вж. раздела за семантиката на членуването). Тук само ще припомним, че семантиката на зависимия таксис също е свързана със *свидетелствеността*. Такава концептуална връзка между означаващо и означавано може да бъде описана и като отношение между знака и комуникативния процес, комуникацията, изказването, а квалификацията на индексите в този смисъл се обвързва с комуникативния акт или, по традиционната глаголна терминология, с момента на говоренето. Затова Р. Якобсон посочва например като индекси, философите ги наричат индексикалии, всички лингвистични форми, чието съдържание (и референтност) се установява единствено във връзка с комуникативния процес или изказването (Якобсон 1965-83). Нарича още тези езикови средства шифтъри (Якобсон 1957-72, с. 95-113). Тази връзка с комуникативния процес във философските изследвания обикновено се нарича контекстуален принцип, тъй като условията на конкретния комуникативен акт наистина определят комуникативния контекст на изказването. Към индексите се отнасят както споменатите показателни местоимения и наречия, още личните местоимения, глаголните категории като лице, време, таксис, може би *преизказността*, лексеми с подобен тип семантика, обикновено определяни като лексикални модификатори на съответните морфологични признаци.

Д. Каплан класифицира индексалните изрази на чисти индексикалии и демонстративи. Чистите индексикалии са *аз*, *сега*, *тук* и *днес*, а демонстративи са *това*, *онова*, *тя*, *той*, като двата вида имат общия белег контекстуална чувствителност. Освен това чистите индексикалии се основават на определена лингвистична конвенция – релация със статут на семантика, определяща контекстово референцията им, докато демонстративите не показват подобна правилност на референцията и са контекстово вариращи спрямо нея. Към двете групи са отнесени и ред други думи като *сега*, *вчера*, *утре*; *тук*, *днес*, притежателни и др. местоимения, които показват смесени черти (Каплан 1977-89 – цит. по Стойчева 2002, с. 172-173). Наричат ги още “хибриди на *аз* и демонстративите” – само *аз* според някои изследователи може да се приеме за чист индекс. Демонстративната функция на местоименията е доказателството, че те са употребени като референциални изрази. Местоименията анафори на референциални изрази са също референциални изрази.

“Пряко референциалният термин може да обозначава различни обекти, когато е използван в различни контексти. Но когато оценяваме казаното в даден контекст, само един-единствен обект е релевантен към оценката на всички обстоятелства” (Каплан 1977-89, с. 494). “Пряко референциалните термини притежават семантичната характеристика да обозначават един и същи обект в дадени обстоятелства на оценка, а не да обозначават един и същи обект в различен контекст” (коментар на Стойчева 2002, с. 184).

Логико-семиотична характеристика на някои видове знакове – индекси и шифтъри

Най-значимата семантико-функционална близост между таксиса и *определеност* : *неопределеност* е, че и двете са комуникативно-речево обусловени или с други думи – и двете категории са **шифтъри** (по смисъла, който Р. Якобсон влага в това понятие – Якобсон 1957-72).

Един иновативен аспект на анализа на лингвистичните явления се свързва и с името на А. Норен, чиито изследователски практики имат семантико-семиотичен характер и, по мнението на В. В. Иванов, предшестват сосюрианските (Noreen A. Vårt språk, I-VII. Lund, 1901-1918; Noreen A. Einführung in die Wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Beiträge zur Methode und Terminologie der Grammatik. Von Verfasser genehmigte und durchgesehene Übersetzung ausgewählten Teile seines Schwedischen Werkes “Vårt språk”, von H. W. Pollak. Halle (Saale), 1923, s. 254, 263). В. В. Иванов цитира А. Норен по повод пионерските му семологически анализи и разглеждането на езика като йерархия на кодовете от различните му равнища; определя го като един от първите изследователи на категорията *определеност* : *неопределеност* от семасиологически аспект, назована от самия него (А. Норен) “категория на гледната точка” (по В. В. Иванов 1979б, с. 90). Да си припомним “в скоби”, че гледната точка на говорещия има отношение и към избрания от него начин на изказването – свидетелско, преизказано, неутрално, дубитативно, умозаключително и т. н., някои от споменатите “гледни точки” на адресанта в българския език са граматикализирани (без да отъждествяваме категориално тези граматикализации).

Според А. Норен местоименните семеме са два основни типа: анафорични, свързани с темпоралната спецификация по направление минало – сегашно – бъдеще, и деиктически – свързани с комуникативната ситуация, в която се диференцират ролите на говорещ, слушащ и третото лице. “Двата типа семеме се отнасят към тези езикови единици, за които Р. Якобсон използва предложеното от О. Йесперсен наименование шифтъри” (Якобсон 1972, цит. по В. В. Иванов 1979б, с. 90-91). Местоименията са най-типичните шифтъри, тъй като тяхната номинативна стойност е невъзможна извън конкретната комуникативна ситуация, само и единствено в която могат да денотират. Променливият денотат на личните местоимения например, конкретизиращ се само и единствено в определена комуникативна ситуация, ги превръща в едни от най-трудно усвоимите от малките деца думи. Неправилната употреба на местоименията е сред честите патологии при афазийни смущения – с други думи шифтърният им характер е неоспорим и е доказан както от множество лингвистични, така и от редица медико-патологични, психофизиологични и комуникативно-информативни изследвания. Т. нар. анафорични семеме пък проявяват шифтърния си характер поради невъзможността за установяване на универсални темпорални понятия сегашно, минало и бъдеще – те са задължително комуникативноситуационно обусловени, т. е. различни в различните комуникативни ситуации (вж. по този въпрос и находчивата илюстрация на ситуациите и “превключващата” роля на шифтърите у Пенчев 1976).

“Шифтърите се определят чрез речевата ситуация, представлявайки такива кодови елементи, които в самия код (в езика като система) се определят чрез отпратка към речевото съобщение или изказването” (В. В. Иванов 1979б, с. 91).

Тъй като в представяното изследване сме се интересували най-вече от две граматични категории – именна и глаголна – интерес за нас представляват опитите на лингвисти, философи и логици да открият шифтърните знакове в естествените езици, във връзка с което са били изследвани доста лингвистични феномени. Забележителното е, че изводите обикновено съвпадат. Те подкрепят и заявената в цялостното ни изложение убеденост, че близостта и взаимоотношаността между *определеност* и *относителност* е заради еднаквата им функционалност – да бъдат шифтъри и да реферират. Така например, за да се утвърди като вид шифтър грамемата минало време, се съпоставят вербално реализираната предикация с едносъставните именните изречения. Много показателни в това отношение са стилистичните анализи на номинативния стил в поезията. Такъв предлага и В. В. Иванов в цитираната статия (“Категория *определенности* : *неопределенности* и шифтери”), но наблюденията и изводите му са съобразени и с подобни анализи от доста учени. Текстовете в номинативен стил (в качеството на предикат в такива изречения встъпват формите на прилагателни, причастия или съществителни имена) се възприемат като немаркирани по време, т. е. в сегашно време (вж. и Пешковски за руския език в Пешковски 1938, с. 344). От съвременен гледище този извод е повече от естествен, но той е формулиран още от В. Хумболд, а впоследствие и с наблюденията на учените, привърженици на егоцентрическите интерпретации, сред които са респектиращи имена като Е. Бенвенист, Й. Курилович, Р. Якобсон, С. Д. Кацнельсон (Э. Бенвенист. *Общая лингвистика*. Москва 1974, с. 264; Р. Якобсон. *Поэзия грамматики и грамматика поэзии*. – *Poetyka. Поэтика*. Poetics. I. Warszawa, 1960, с. 405-411; J. Kuryowicz. *Esquisses linguistiques II* (Internationale Bibliothek für allgemeine Linguistik, herausgegeben von E. Coseriu, Bd. 37). München, Wilhelm Fink Verlag, 1975, p. 129; С. Д. Кацнельсон. *Типология языка и речевое мышление*. Ленинград. 1972, с. 146; R. Jakobson. Якобсон 1975: R. Jakobson. *Sur la spécificité du langage humain*. – *L' Arc*, 60. Roman Jakobson. *Sémiologie, poétique, épistémologie*, 1975, p. 5-6; цит. по В. В. Иванов 1979б, с. 95).

Според учените, изследвали логическата структура на езика (Cassirer E. *Philosophie der symbolischen Formen*, t. 1. *Die Sprache*, Berlin, Bruno Cassirer Verlag, 1923, S. 146-179; Рассел Б. *Человеческое познание. Его сферы и границы*. Москва, 1957, с. 119-127; Russel B. *An inquiry into meaning and truth*. London, Penguin Books, 1973, p. 102-109; Bar-Hillel Y. *Indexical expressions*. – *Mind*, v. 63, 1954, p. 354-379; Reichenbach H. *Elements of symbolic logic*. New York, 1947, p. 284-287) основната дума шифтър, локализираща изказването в плоскостта на пространствено-времето отношение между говорещия и слушащия, е показателното местоимение *това* (*это*), а и показателната лексема *ето* (*вот*) (Р.Том. *Топология и лингвистика*. – *Успехи математических наук*, 1975, т. XXX, вып. 1 (181), с. 201-202; 215-216; Вейль Г. *Структура математики*. - *Успехи математических наук*, т. XXXI, вып. 4 (190), 1976, с. 231; цит. по В. В. Иванов 1979б, с. 94-95).

Като принципна разлика схваща противопоставянето между именните и глаголните изречения А. Мейе (Meillet A. *La phrase nominale en indo-européen*. – *Mémoires de la Société linguistique de Paris*, 1906-1908, t. 14. Paris, p. 1-26; цит. по В. В. Иванов 1979б, с. 94). Според него за темпорализация може да се говори само при глаголните изречения, именните винаги са немаркирани във времето. Трансформацията, превръщаща именното изречение в изречение с глагол връзка в минало време, променя характера на изказването изцяло. Номинативните изречения имат характер на твърдения с най-общ характер (от типа: *Твърдя, че P*; *Според мен P*), докато **сказуемо в минало време, пък било и копулативно, винаги е с референтна семантика**. Според В. В. Иванов “самата конструкция на именните изречения представлява сложно построен синтактичен шифтър,

съотнасящ цялото изречение с момента на говорене, дори ако словесен шифтър на практика отсъства” (там, с. 104).

Аналогична на Якобсоновата теория за шифтърите развива математикът Р. Том в своя топологически модел на естествения език в “Топология и лингвистика”, (цитирана по-горе). Неговата интерпретация се основава на факта, че всяко изказване “описва пространствено-времеви процес. Шифтърите (наричани от Р. Том локализатори) определят границите на онази област, в която този процес се развива. Локализацията се задава по отношение на онази пространствено-времева област, в която се намират говорещият и слушащият” (Том, цит. съч., с. 215). В естествена устна реч такава локализация е необходима при повечето изказвания (В. В. Иванов, цит. съч., с. 107). В това се състои и ролята на шифтърите, които в устната реч са винаги повече, отколкото в писмената. Наречени от Б. Ръсел “егоцентрически елементи”, шифтърите са повече във всеки по-субективен тип реч (срв. напр. с поетическата, особено в именния стил, за който вече стана дума) и значително по-малко в обективните, или деловите, стилове. Специално Б. Ръсел сравнява в логически аспект естествения, разговорния език и научния, като следва указанията от всички експерименти, имащи за цел да създадат несубективен език чрез символно-математически запис. Той определя като егоцентрически елементи *близко* и *далеко*; *минало*, *настояще* и *бъдеще*; *беше*, *е*, *ще бъде* и въобще времето на глагола; *това* и *ето*. Последните, отбелязва авторът, по-специално “*това*, е единственият егоцентричен елемент, непритежаващ номинално определение”. Той винаги денотира един-единствен обект в определената комуникативна ситуация. Значението на шифтърите е най-тясно свързано с категорията на *определеността* (Ръсел 1957, с. 119-120; цит. по В. В. Иванов 1979б, с.108-109). “Определителният член в естествените езици в повечето случаи може да се разглежда като особен род егоцентрически елемент, тъй като *определеността* се отчита от гледна точка на говорещия (или слушащия) (В. В. Иванов 1979б, с.112).

Важността на шифтърните средства за декодирането на всяко речево съобщение, т. е. неговата обвързаност с комуникативната ситуация, предполага и универсалност на шифтърните функции за всякакъв тип комуникация. От това следва и задължителното съществуване на функционални съответствия на шифтърите в езиците, непритежаващи граматикализирани средства, каквито предоставят категориите *определеност* : *неопределеност*, таксис, време, лице и др. И това добре проличава при превеждането от език с членуване на безартикулен език и обратно.

Един възможен логико-семантичен еквивалент на смисловото противопоставяне “известно : неизвестно”, който има пряко отношение с познато : непознато; конкретно : неконкретно (обобщено); определено : неопределено; освидетелствано : неосвидетелствано и др. под. признаци, е логическото ударение на изречението. Потенциалът на логическото ударение е коментиран още от В. Матезиус по повод на теморемния анализ на фразата; отнасянето на фразовото ударение към нейната рематична част и съответстващата ѝ неопределена форма. За разлика от нея темата е свързана с членуването на именната група (V. Mathesius. K dinamiké linii české věty.- In: *Mathesius. V. Čestina a obecný jazykospyt*. Praha, 1947, с. 267; по проблема специално за руския език пишат Н. С. Поспелов, И. И. Ревзин и др.: Н. С. Поспелов. (Николаева 1979, с. 121). Изследователите са единодушни: именната група е определена, ако не е под ударение; именната група се възприема като неопределена, когато е носител на фразовото ударение.

В езиците без граматикализирана *определеност* един изпълнява функцията на числително, когато върху него пада фразовото ударение; когато не е носител на логическото ударение – *един* е във функция на определително местоимение или по-точно

именната група “се реализира със значението *специфична неопределеност*” (по нашата терминология – *едностранна определеност*) (вж. и Николаева, цит. съч, с 164).

Последната констатация доказва еднотипността на определителния член и *един*, за който ние напълно приемаме квалификацията “изразяващ признака *едностранна, авторова определеност*”.

Наблюдавайки изразяването на генеричност в езици без и езици със граматикализирана *определеност*, Т. М. Николаева се солидаризира с извода на Г. М. Габучан, че **генеричността разкрива специфична семантична сфера, в която определеното и неопределеното име са абсолютни синоними** (Г. М. Габучан. Теория артикля и проблема арабского синтаксиса, с. 61; цит. по Николаева 1979, с. 142). Генерализиращата семантика допуска всякакъв тип акцентност (там, с. 173).

Езиковите знакове и референтната им функция. Референтен потенциал на частите на речта

За да се съобразим с постиженията на съвременната философия на езика, сме направили някои философско-прагматични уточнения при дефинирането на „частите на речта”. Лексикалната семантика се реализира чрез три основни схеми, проявяващи се в семантиката на частите на речта – едноелементна (характерна за съществителните имена, числителните бройни, номинативните местоимения, наречията), двуелементна (характерна за прилагателните, числителните редни, адективните местоимения) и четириелементна (при глаголите). Фиксираният чрез словната семантика лексикален концепт предопределя функциите на думата в процеса на комуникацията.

Естествените езици са съвършени семиотични системи, чиито основни функции са референтната и комуникативната. Поради това в естествените езици, освен винаги референтните езикови средства, съществуват други знакови категории, които са тясно свързани и дефинируеми единствено чрез компонентите на комуникативния акт. Техният функционален потенциал е също да реферират. Логико-философската им интерпретация ги определя, в традицията на О. Йесперсен и Р. Якобсон, като шифтъри. Такива са личните местоимения за 1 и 2 лице, както и първо- и второличните форми на останалите местоимения, притежаващи категория лице; показателните местоимения със ситуативна жесто-мимическа или контекстова (обикновено анафорична) указателност; граматическите форми за маркираните времена, таксисът, *преизказността* и др. Останалите изразни средства на езика стават референтни именно чрез споменатите и така подпомагат цялостната прагматична перспектива на изказването. Винаги референтните изразни средства са:

- съществителните собствени, *аз* и *ти*, *ние* и *вие*, първоличните и второличните форми на останалите местоимения, притежаващи категория лице, и показателните местоимения и наречия);

- определените именни фрази (именният референтен статус с формално-семантична опозиция *определеност : неопределеност*);

- аористът и маркираните таксисни форми.

Останалите части на речта стават референтни по следния начин:

- съществителните собствени са винаги референтни; нарицателните се членуват;

- прилагателните имена образуват общо понятие със съществителното, което поясняват; така полученото именно словосъчетание става референтно чрез членуване;

- числителните бройни, както съществителните нарицателни, се членуват; числителните редни, както прилагателните, образуват обща именна фраза с поясняваното съществително, чиито пореден номер показват, и се членуват;

- първо- и второличните местоимения в свързана реч са винаги референтни; третоличните и всички показателни стават референтни или чрез жесто-мимическо подсилване на функцията (в устната реч), или чрез контекстова отпратка – при писмената. Местоименията прилагателни (притежателните, въпросителните за признак и образуваните от тях) образуват обща група с поясняваното име и могат да се членуват. Възвратно личното реферира подлога, който е изразен с именна група, която също може да се членува;

- глаголите имат морфологични форми за свидетелски идистантен таксис.

Диахронни интерпретации на *определеността* – възникване и развой на категорията

Проследили сме сравнително подробно диахронните интерпретации за членуването, тъй като те биха могли да допринесат за адекватното квалифициране на категорията, чиято най-известна маркирана грамема е *определеността*.

Славистите класици на езиковата диахрония са склонни да търсят в граматикализацията на *определеността* чуждоезикови стимули. Фр. Миклошич напр. е бил убеден в трако-илирийско влияние не само върху най-близкия език – албанския, но така също и върху формиране на българския и на румънския член (Fr. Miklosich. Syntax 127. Die Slavischen Elemente im Rumunischen 7, Denkschriften der Philosoph. Hist. Classe XII 1862. Wien 1-71 – цит. по Милетич 1887, с. 306). Тази хипотеза е изказвал и Б. Копитар. Впрочем Фр. Миклошич е смятал, че произходът на задпоставения член в споменатите езици не е славянски, така както и предпоставеният член в романските езици не е романско наследство. Тази хипотеза, вече позагубила актуалност, винаги е била неприемлива за българистите, чиито съображения изглеждат основателни, тъй като те посочват данни за съществуващ общославянски и литовски, а и руски суфигиран член, характерен за някои диалекти – факт, признат и от самия Фр. Миклошич. Въпреки това и той, и неговият ученик В. Ягич смятат загубата на склонението и появата на задпоставен член в българския език за резултат от “тесни съприкосновения на българите с румъните, и то навярно по този начин, че първом румъните ще да се изгубили голяма част от склонението и се сдобили с членна форма в езика си”, а след това същите тези новости преминали и в българския език. А не липсват и компромисни становища.

Повечето от българските учени обаче са убедени, че българският член не се е развил под влиянието на съседните езици, а е оригинално българско явление, вероятно повлияло и върху членуването в румънския език, тъй като задпоставеността на члена наистина не е типична за романските езици (Миклошич 1887, с. 307).

Употребата на задпоставени показателни местоимения към имената в старобългарски като че ли доказва и праславянския произход на процеса, и съществуващите в езика формалнограматически причини за него, които опровергават първоначалното становище на Б. Копитар и Фр. Миклошич. Нещо повече, В. Облак признава, че съединение от задпоставено местоимение и име в една цялост намираме в единични случаи във всички славянски езици. Особено в руските, и то най-вече в

северноруските наречия, има още много следи от член, който е еднакъв с българския (интерпретация на В. Облак - Makedonische Studien 1896; цит. по Милетич 1901, с. 24-25). Със становището на Л. Милетич се солидаризира и първоначално скептичният В. Ягич. Той обръща внимание обаче на важното обстоятелство, че българският член едва ли би се развил, ако други фактори не са влезли в катализираща функция. Така както не се е граматикализирал определителен член в другите славянски езици.

“Механизмът на руското членуване е напълно идентичен с българския и се е развил по същия път, по който и българският” – твърди и Ив. Гълъбов (Гълъбов 1986, с. 329).

Правейки преглед на разпространението на задпоставените членни местоимения в старобългарския и среднобългарския период по различните наречия, Л. Милетич допуска, че още със самото възникване на определителната функция на *тъ*-местоимението, тя е относително по-абстрактна и общоопределяща, за разлика от по-старите указателни функции на местоименията *съ, си, се; онъ, она, оно; овъ, ова, ово*, проявяващи се и днес в родопските и югозападните български говори. Подозира също и известна преднамереност и неотговарящо на реалните езикови данни желание у чуждестранните слависти историци да квалифицират явлението не като славянско новообразуване, а като резултат от чуждоезиково влияние.

Най-разпространеното схващане за възникването на *определеността* от задпоставените показателни местоимения посочва като главна причина разпадането на падежното склонение.

“Значението на падежните окончания в по-новите езици, доколкото те са се запазили, вече не се чувства и затова езиците започват да компенсират семантичните липси или неясноти чрез същите средства, от които са произлезли старите падежни флексии, а именно с местоимения и предлози, само че едни ги поставят по аналогия със стария начин – след името, други – обратно, пред него или смесено, и по двата начина” (Милетич 1887, с. 307 - оригиналната реч на автора е актуализирана от мен, В.М.).

Загубващата се в детайли падежна семантика вече не би могла да съдейства и за изразяването на *определеност* : *неопределеност*, свързвано от доста учени с противопоставянето на съотв. родителния и винителния падеж (вж. напр. Деянова, Минчева, Станишева 1968, с. 27; Ходова, К. И. О нееднородности понятия “падежное значение” (на материале старославянского языка). – *Studia paleoslovenica*. Praha, 1971, s. 154; Томсон, А. И. К синтаксису и семасиологии русского языка. Одесса, 1903, с. 56 – цит. по Лекомцева 1979, с. 204).

Към предисторията на явлението се отнасят т. нар. дълги прилагателни, които са удължили формите си с анафоричното местоимение, в старобългарски самостоятелно в косвените падежи, а в именителен – свързано с *же*: *и-же, ia-же, ie-же*.

Губейки семантиката и самостоятелността си, анафоричното местоимение още в старобългарския период се конкурира с другите съществуващи показателни местоимения *тъ, та, то; съ, си, се; овъ, ова, ово* и *онъ, она, оно*. Естествено е едно от тях да се наложи като член на съществителните имена. Въпреки съществуващата още в праславянската епоха употреба с такава функция на *съ, си, се*, отразена и в старобългарските паметници, езикът като че дава преимущество на суфигирано *тъ*.

В старобългаристиката съществува мнението, че противопоставянето между дългите и кратките форми на прилагателните служи за изразяване на *определеност* и *неопределеност*. Такова е убеждението на Вакернагел, оспорвано в известен смисъл от Й. Курц, според когото нерядко то е противопоставяне по емфаза (Kurz J. K otázce členu v jazycích slovanských, se zvláštním zřetelem k staroslověnině. – *Byzantinoslavica*, VII, 1937-

1938, Praha, с. 212-340; VIII, 1939-1946, с. 172-288; Wackernagel J. Vorlesungen ueber Syntax mit besonderen Beruecksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch. Basel, 1926, s. 127; Schwyzer E. Die nominale Determination in der indogermanischen Sprachen. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der, v. 3, 1936, s.145-167; A. Vaillant. L' article en vieux slaves. – Revue des études slaves, XX, 1942, p. 5-12; цит. по Лекомцева 1979, с. 204; Курц 1963, с. 121-182).

Според учените старобългарските падежни флексии вследствие от смесването и постепенното си десемантизиране през 12 век вече напълно изчезват. През 13 и 14 век са налице и смесването на носовките и еровете, и изясняването им особено във флексииите. Вероятно оттогава вече може да се говори и за определен процес на граматикализация на показателните местоимения. До този момент, както може да се заключи от изнесените от историците факти от старобългарските и среднобългарските паметници, употребата на показателните местоимения е факултативна и плеонастична, а оттам и стилистична. Последното ще рече и съзнателно ограничавана, като се има предвид архаизиращата стилизация както на старобългарските, така и на текстовете дори до началото на новобългарския период.

Има привърженици и становището, според което причина за появата на члена е формирането на именните групи в изречението. От историята на различните езици става ясно, че членът се появява, когато свободата на словоредата се ограничи и свързаните по смисъл части на изречението се организират в определени групи, в които отделните елементи имат определено място. “Тогава именно адноминално употребеното местоиме се включва тясно в именната група ... Образоването на именната група е необходимо условие и истинската причина за появата на члена” (Мейе 1934, с. 445). Ив. Гълъбов изрично посочва, че между създаването на члена и разпадането на падежното склонение няма причинно-следствена връзка. “Едновременността на двата процеса в някои езици, която става причина да се повдигне горният въпрос, се дължи на това, че и разпадането на склонението е свързано с образуване на групи в изречението. Следователно отношението между появата на члена и разпадането на флексията зависи от характера на именната група, която определя по-ранното или по-късното настъпване на едно от двете явления, в едни от случаите, или тяхната едновременност - в други” (Гълъбов 1986, с. 291).

В изследването си “Към историята на членните форми в българския език” Ю. Трифонов изтъква убеждението си, че в старобългарския език несъмнено е имало член и не може да се приеме в никакъв случай твърдението на В. Ягич, че явлението се появява след 14. век. Всички спорове около това обаче са очевидно повлияни от факта, че членуването, както и всяко друго езиково явление, не се проявява изведнъж по цялото езиково пространство; фреквентността му нерядко е различна в различните географски региони.

За разлика от Л. Милетич, Ю. Трифонов подобно на Ив. Гълъбов смята, че членуването не е свързано с отмирането на падежните флексии. То не може да се обясни и чрез калкиране при преводите от старогръцки. Възможно обяснение, смята Ю. Трифонов, представлява словоредното изместване на прилагателното, върху което пада логическото ударение, пред показателното местоимение в случаи от типа: *В село живееше един много стар човек. Старият този човек знаеше повече от всички.* “Нуждата от показателно местоимение след членувани прилагателни, от една страна, и изтичането на прилагателното отпред, за да падне логическото ударение върху него, от друга – са напълно достатъчни, за да се обясни постпозитивната употреба на члена **тъ**, **та**, **то**, без да се прибягва към недоказано влияние на чужди езици, каквото предполагаша Миклошич и Ягич”(Трифонов 1931, с. 25-26) .

Съхраненият до днес троен член в родопските говори доказва, че в образуването на задпоставения член за взели участие всички старобългарски показателни местоимения. Диалектоложките изследвания до най-ново време предоставят богати данни за употребата и функциите на трите местоимения – *тъ, та, то; нь, на, но; (о)въ, (о)ва, (о)во; с, са, со*. Както отбелязва и Л. Милетич, *съ* служи за определяне на най-близкия, а *нь* – на най-далечния референт. Някои автори говорят и за експресивна функция на *с, са, со*.

Семантика на членните морфеми

В процеса на граматикализирането морфемата *-тъ* поема основните семантико-функционални признаци от другите местоимения, а по-периферните и контекстово обусловените вероятно просто отпадат. Какви точно са били те обаче – и съхранените и може би в известна степен трансформирали се, и загубените – е важно, тъй като са в основата на съвременната граматическа семантика на *определеността*. Тъй като правим семантико-функционална връзка между *определеността* и маркираните таксисни грамемии, една от които е *свидетелският таксис*, за нас е важно дали *определеността* не е свързана с понятията за очевидност, близост, познатост, свидетелственост; дали те не са в основата на референтната ѝ функция. Кристализираният в процеса на граматикализацията признак все пак трябва да бъде съгласуван с етимологическата природа и семантиката на породилите го езикови средства (Лекомцева 1979, с. 206-207).

Най-фреквентното старобългарско местоимение *онъ* (в косвените падежи със суплетивна основа *и*) чрез формите си за род и число изразява кореферентност; може да изпълнява също анафорична и катафорична функция (за семантиката и функциите на *онъ* вж. още Младенов 1929-79, с. 266-267; Мирчев 1958; Ваян 1952, с. 168-169; Мещанинов 1945, с. 224; Селишчев 1952).

Според А. Ваян *съ* и *онъ* се противопоставят като указващи близък и далечен обект, докато *тъ* има винаги анафорична функция (Ваян 1952, с. 168-169). На противопоставянето по близост : отдалеченост на показвания обект от съотв. *съ* и *онъ* обръща внимание и М. И. Лекомцева, която формулира за семантиката на *съ* “непосредствено указателный характер”; “соотносится с каким-то конкретным денотатом как знак индекс” (там, с. 223).

Много е важна констатацията на М. И. Лекомцева за местоимението *тъ*, което изпълнява деиктическа функция като указание на **невидим** в дадената ситуация денотат. *Тъ* е указание за невидим обект и когато е в приименна позиция. **Системата на показателните местоимения дава възможността да се предположи противопоставяне между сферата на видимото и близкото до момента на говорене, от една страна, и сферата на невидимото и по-отдалеченото от дадена комуникативна ситуация събитие (*съ : тъ*), от друга**” (Лекомцева 1979, с. 225-226, 230).

Диалектолозите са единодушни, че в родопските говори употребата на трите члена е жива и устойчива, “като се забелязва тенденция към засилена фреквентност на член *-н* и разширяване на функциите му за сметка на другите два определителни члена *-т* и *-с*” (Николова 2009, с. 11). Абстрактно-граматически погледнато, това вероятно означава, че е все още запазена корелация между *-н* и *-с*, която, дори да е притежавала някога еквиполентен характер, в момента се проявява като привативна с маркиран член *-с*. Това е по-архаичната опозиция в рамките на *определеност* : *неопределеност*, която пази семантичното основание за характеристика по “близост” : “отдалеченост”. Именно то се

загубва в процеса на универсализирането на граматикализацията в посока към *-т-* морфемата. Доколкото обаче тя формално е свързана със съвременното показателно местоимение за близки предмети (*този, това*), можем да предположим, че днешната членна морфема носи семантични следи от понятието за близост, видимост, конкретност.

“Изравнявайки се по семантика и функции с член *-т*, определителният член с елемент *-н* изразява като основно значението *определеност на името, означаващо предмет, който не се намира в ползрението на говорещия* [...] т. е. *с* и *н* се намират в привативната опозиция *близост : неблизост*” (Николова 2009, с. 12). Подчертаната част от формулировката означава *невидим, неосвидетелстван или несвидетелски назован обект* за разлика от *с-*морфемата пък, която би следвало да експлицира противоположния признак – *видим, свидетелски назован обект*, при това в качеството си на маркирана, в този смисъл се възприема опозицията *близост : неблизост*. Оттук и по-високата фреквентност на *н* е лесно обяснима чрез статута ѝ на немаркиран член на опозицията *с : н*.

В родопските говори най-фреквентно е членуването с *н-*морфема. Спрямо тази *с : н* опозиция пък, изцяло специализирана за пространствено конкретизиране, *т-*членуването е неутрално, заради което то винаги може да замени *н-*членуването в позиции на неактуална пространствена конкретизация; също когато немаркираният член е в общото си значение или пък се реализира семантиката “генеричност”. Аналогична е ситуацията и в югозападните говори. Комуникативният фактор “близост” се разбира като познатост, видимост, съседска, съпружеска и родова близост и се свързва с форманта *-с*, но само ако назоваваните явления са в ползрението на говорещия, т. е. ако са видими.

Следователно притежанието на обекта, изразено чрез маркерите *с : т*, е по *видимо притежание на говорещия : видимо притежание на събеседника*, т. е. $\approx$ **свое : твое**. Ако обектът е притежание на трето лице, което нито присъства в комуникативната ситуация, нито се вижда, маркерът е *н* ($\approx$ **негово** – уточненията с болд са мои, В. М.). В опозицията между *с : т-*морфемите като че ли надделява признакът *положителна оценъчност* – ако говорещият има отрицателно отношение към назованото явление, той никога не употребява *с-*членуване, дори когато говори за близко явление (Николова 2009, с. 16).

Исторически преглед на становищата за *определеността* в съвременния български език

Прегледът на научните становища за *определеността* има за цел да бъдат огледани и анализирани разнообразните употреби на членуваните форми в съвременната българска реч. Основната ни задача е да докажем, че двустранно определените (*с -ът, та, то, те*) и едностранно определените (*с* формите на *един*) именни фрази са винаги референтни, за разлика от неопределените. Затова специално сме акцентирали върху емпиричната част в коментираният трудове и очертаването на онези случаи, в които нечленуваните имена имат понятийна и генерична семантика. В изложението са включени повечето наши и чужди българисти, чиито изследвания са приноси за установяване на семантиката и функциите на категорията *определеност : неопределеност* в българския език (с. 98-137 от дисертацията).

Референтен статус на имената. Категорията *определеност* : *неопределеност*

Функционалната категория *Референтен статус* изразява връзката между изказването и реалността и се основава на привативната формално-семантична опозиция *референтност* : *нереферентност* (или *определена референция* : *неопределена референция*). В рамките на *референтността* (на *определената референция*) еквиполентно се противопоставят две грамемички с еднородно съдържание – *едностранна определеност* и *двустранна определеност* на референцията (*едностранна идентифицираност* : *двустранна идентифицираност* на явлението, назовано чрез лексикалната основа на съществителното име).

Чрез формите на грамемата *едностранна определеност* се реферира явление, определено само за говорещия. Формални показатели на *едностранната определеност* са формите за род и число на *един* (*един, една, едно, едни*). (Напр. *Донесъл съм ви **една** книга* (каква знае само говорещият) *и сега ще направим диктовка*; много показателна за семантиката на *един*-формите е началната за наративите фраза, типична и за народните приказки *Имало **едно** време **един** цар и **една** царица ...; Имало **едно** време **един** старец и **една** старица ...; ... **един** дядо и **една** баба ...* и т. н.). Въвежданите в приказката обстоятелства и герои не могат да са неопределени (непознати, неизвестни) за говорещия, но те са именно такива за слушателя. Така че това е най-характерният за *един*-формите контекст.

Чрез формите на грамемата *двустранна определеност* се реферира явление, определено и за двамата комуниканти. Формални показатели на *двустранната определеност* са членните морфемички – *-ът/-а, -та, -то, -те* (напр. *Донесъл съм ви **книгата*** (каква точно знаят и говорещият, и реципиентите, респ. “за която сме говорили вече”) *и сега ще направим диктовка*).

Немаркираната грамема *неопределена референция* (*нереферентност*) в своето общо значение изразява липса на данни за референтност или *нереферентност* на изказването. Общото значение на немаркираната грамема е свързано с възможността да се реализира изказване, което може да бъде референтно, но може и да не е референтно или с други думи, когато референтността е неактуална семантика в дадения контекст. Например *Птици летят* може да означава “в момента, в който гледаме небето, летят птици” (т. е. изказването е референтно) или пък *Качете се високо в планината и оттам погледнете панорамата – необятен простор, свеж въздух, мирис на борове и смола, **птици** летят и изпълват душата ти с възторг и умиление ...* (във втория случай същата форма е в *нереферентно* изказване).

Немаркираната грамема *неопределена референция* в своето частно (главно) значение изразява *абстрактност* (вж. този термин и тълкуването на частното значение на немаркираната грамема и у Куцаров 2007, с. 451-454). Най-характерните примери за *нереферентни* изказвания с абстрактна семантика са именните сказуеми от типа: *Повторението е **майка** на знанието; Лъвът е **бозайник**; Съединение е **град**; Доверието е **основание** за приятелство; Той стана **музикант**; Петров стана **депутат, директор***; а също и изразите: *при наличие на симптоми, повикайте **лекар**; чаша за **вода**, стая за **майки** с деца, билет за **връщане**, блюдо за **двама*** и т. н. Подчертаните съществителни в примерите винаги изразяват *абстрактност* и никога не се явяват членувани (ако е възможна, членуваната им форма би изразявала по-различен смисъл). В по-старите

граматики тази им употреба се квалифицира като понятийна, изразяваща понятие за явление.

Интерпретацията на морфологичната категория **положение** като триграмемна (с формално-семантична опозиция *определеност* : *неопределеност* и с две маркирани грамеми *двустранна* и *едностранна определеност* - вж. Куцаров 2007, с. 453), която Ив. Куцаров представя като възможна, е по-адекватна според нас на реалната езикова ситуация, отколкото традиционната двуграмемна. Нашият анализ показва това, макар и да е по необходимост не само в строго морфологичен, а и в комуникативно-функционален аспект (заради непрекъснатото осъществяваната връзка с референтния статус както на именната синтагма, така и на съгласуваната с нея предиктивна синтагма).

Референтният статус е граматическа абстракция, характеризираща функционирането на имената на явленията от сферата на човешкото познание, т. е. на съществителните имена. Тях, следователно, имаме основание да квалифицираме като определенореферентни и неопределенореферентни (възможно е да се използват също термините съответно референтни и неререферентни; определени и неопределени). Поради произхода си от старо показателно местоимение, граматикализирано чрез усвояването на словоредата на индоевропейската клитика (вж. раздела за диахронията), формалните показатели членни морфемии се придвижват винаги към първата дума от атрибутивното словосъчетание с опора съществително име (*птицата* : *голямата бяла птица*). На същата особеност се основава и словоредът на формалния показател на едностранноопределената референция *един*: *един човек* : *един странен и малко чудноват човек* (въпреки съществуващата между *един* и *-ът, -то, -та, -те* различна морфемно-граматическа спецификация - съответно лексема в приключващ процес на граматикализация и членни морфемии, поставящи се на последно място в структурата на словоформата). Затова ще наричаме съществителното име определенореферентно, референтно или просто определено, докато притежаващото членната морфема определение (изразено с прилагателно, числително или причастие) е членувано (това уточнение е вече правено от много съвременни изследователи на *определеността* – вж. прегледа на техните становища в съответната част от дисертацията, напр. Зидарова 1998).

Нашите формални аргументи за квалифицирането на членуваните именни синтагми и синтагмите с *един* като функционално сродни са главно два: словоредът и невъзможността им за съчетаване, известна в морфологията като принцип на А. И. Смирницки (формалните показатели на маркираните грамеми от една и съща морфологична категория не могат да се съчетават помежду си – вж. Смирницки 1959, с. 9). Т. е. формално-семантичната опозиция има вида:

човек : (*човекът* : *един човек*)
чудат човек : (*чудатият човек* : *един чудат човек*)
странен чудат човек : (*странният чудат човек* : *един странен чудат човек*)

Показателен е и словоредът при съчинителни словосъчетания:

книга и молив : *новата книга и старият молив* : *една нова книга и един стар молив*;
нови и стари книги : *новите и старите книги* : *едни нови и едни стари книги*
бял и черен лебед : *белият и черният лебед* : *един бял и един черен лебед*;

А ако има две определения към едно и също име, съответно:

красив бял лебед : *красивият бял лебед* : *един красив бял лебед*
голям красив бял лебед : *големият красив бял лебед* : *един голям (и) красив бял лебед*

Ако членуваните имена и *един*-синтагмите им не са членове на една и съща морфологична категория, те би следвало да се съчетават помежду си, т. е. да бъдат

възможни например вариантите **един странният чудат човек*; **един красивият бял лебед*; **една новата книга* и **един старият молив* и т. н. Те, разбира се, са невъзможни, което е аргумент, подкрепящ убеждението ни, че и в двата случая става въпрос за форми на една и съща категория.

Лексикално-граматичните разреди на съществителните имена се диференцират въз основа на несъотносимост най-вече спрямо признака на категорията число - *множественост*. Затова естественото им място в композицията на нашето изследване е при анализа на съотношенията между *определеността* и *множествеността*. Лексикално-граматичният разред на собствените съществителни имена обаче се основава на лексикалносемантично своеобразие, което довежда до невъзможност или ненужност от изразяване на признаците *едностранна* и *двустранна референтност* (или *едностранна* и *двустранна определеност*) и *множественост*. Както стана ясно от предните части, съществителните собствени са индивидуални имена на “подотчетните” явления от сферата на човешкото познание и са концептуализирани с комуникативната цел да реферират назоващите чрез тях явления и някои други, пък било то и подобни на тях. Този факт се проявява във формалнограматическата невъзможност на собствените имена да изразяват признаците *определеност* и *множественост*. *Множествеността* – защото те никога не са имена на повече от едно явление (или поне като такива имена са замислени, а неизпълнимостта на условието да бъдат единствени имена – при човешките лични имена напр., – винаги създава реални проблеми в човешкия колектив, дори и когато той не е голям; в колектива обикновено се търси начин за допълнителен знак към името, който да подсигурава идентификацията, каквито напр. са умалително-гальовните разновидности на името, бащините и фамилните имена, прибавянето на прилагателните *нов*, *стар*, *голям*, *малък*, *черен*, *бял* – *Нова Загора*, *Черни Осъм* напр. и др. под.). Собствените имена не изразяват *определеност* – защото са пределно конкретни и винаги реферират явлението, чието име са. Тяхната референтност във философски аспект се свързва с наличието на значение (т. е. значимост $\approx$ референция) и липсата на смисъл (подробности по тези въпроси сме изнесли във философската интерпретация). По това именно те се отличават от съществителните нарицателни, които имат както смисъл, така и значение и заради това могат да назовават не само единично, конкретно явление, но и всяко друго, което може да бъде идентифицирано на базата на смисъла, съществуващ в рамките на лексикалната основа.

В таблицата за частите на речта и езиковите средства, подсигураващи тяхната референция, собствените имена са определени като първичнореферентни думи, наред с първоличните и второличните местоимения, показателните местоимения и наречия, както и с морфологичните категории на номинативния и предикативния референтен статус - (*определеност* : *неопределеност*) и таксис (*относителност* : *неотносителност*). Всички съществуващи в езика възможности за образуване на собствени имена от несобствени и обратното доказват правотата на споменатите семантични и функционални особености на съществителните собствени:

- Съществителни нарицателни или субстантивирани прилагателни, числителни, местоимения се превръщат в собствени имена, наричани прякори и прозвища, чрез членуване – *Пшеничката*, *Слепеца*, *Боримечката*, *Горския*, *Босия*, *Вл. Димитров Майстора*, *Караджата*, *Странджата*, *Първия*, *Първенеца* и т. н.

- Съществителни нарицателни стават собствени имена и само чрез функционална концептуализация в рамките на говорещия колектив – *Радост*, *Вяра*, *Надежда*, *Любов*, *Зора*, *Светла*, *Пролет*, *Аврора* и др. (Повече имена от този тип се образуват чрез

суфиксално видоизменение на изходното съществително нарицателно, прилагателно или числително – *злато, златен > Злати, Златка; пети; здрав, здраве > Здравко; зора > Зорница, Зорка; млад > Младен; радост > Радостина; първи > Първан; бой, бояк > Бойко* и т. н.) Функционалната концептуализация се състои в социално споразумение за преминаване на посочените нарицателни в собствени чрез табуиране на формообразуването на членувани форми и форми за множествено число, от една страна, и максимално ограничаване на дистрибуцията им (свеждането ѝ до назоваване на един-единствен обект), от друга.

Обратно, преминаването на съществителни собствени в групата на нарицателните имена се осъществява чрез формообразователна интензификация, при която от собствените имена започват да се образуват членувани форми и форми за множествено число или, нерядко, бройни: А. М. Ампер > 200 *ампера; Какви са амперите му?*; Ал. Волта > *Колко волта, какъв волтаж*; Гоблен > *гоблен, гоблени, 2 гоблена*; Дж. Уат > *ват, 100 вата* и т. н.

- Съществителните собствени, имена на планински вериги, които са в множествено число (*Анди, Пиренеи, Карпати, Родопи* и др.) в свързана реч се употребяват именно членувани – *Андите, Карпатите, Пиренеите, Родопите* (нечленувани са само като надписи в географски карти или табели). Тези имена с формата си за *множественост* наподобяват нарицателните и затова функционирането им като собствени налага те да се членуват, както става при прякорите.

- Когато съществително собствено функционира като нарицателно (когато губи признака *единичност, конкретност* и става общо име на множество явления), то започва да се членува и се образува форма за множествено число (*Иван > Ивановци, Ивановците; Мария > Марии, Мариите*).

Преди да споменем за онези употреби на *един*, в които формантът пази спецификата си на числително име или проявява адекватни признаци и следователно е напълно различен от членуваните форми, ще разгледаме типичните употреби на *един* като формант за *едностранна идентифицираност* на назованото от думата явление и пълноценен корелат на членуваните синтагми, изразяващи *двустранна идентифицираност*.

Както вече споменахме, най-типичната употреба на именни групи с *един* е при начално въвеждане на референт в наративен контекст от типа *Имало едно време един цар и една царица ...* Тази ситуация изобщо не е типична за употреба на членувани форми, тъй като те предполагат *определеност* на обектите и за реципиента, а тъкмо това е комуникативната цел на една приказка – говорещият да информира, да разкаже на своя слушател нещо, което той не знае. Ако корелативен контекст е изобщо възможен - от него много добре би си проличала семантичната разлика между двете маркирани възможности, - той би изглеждал приблизително така:

<i>Имало едно време един цар и една царица ...</i>	<i>На времето в далечно царство живели царят и царицата, за които сега ще ви разкажа ...</i>
--	--

Почти незаменими са формите от двете маркирани грамемии на категорията *определеност : неопределеност* в изрази за време от типа *една нощ, един ден ...* в значение на “веднъж”. Но именно в такъв контекст е пределно ясен граматическия признак на форманта *един* – чрез него говорещият фиксира един конкретен, известен на самия него

ден (нощ, сутрин, година и т. н.), в който момент се осъществява действието. Така че в случая се експлицира и семантиката “веднъж”, но тя е следствие от конкретността на назованото чрез лексикалната основа явление, а то експлицира тази “конкретност” именно защото е в *един*-синтагма. Т. е. двата вида семантика - “в конкретен момент” и “веднъж” - са в причинно-следствени отношения и това обяснява тяхната заменимост.

Обикновено обаче е възможно в контекста да се употреби и членувана форма, когато към *един*-синтагмата има определение или след нея - определящ израз или подчинено изречение, поясняващо по някакъв начин обстоятелствата около вербализираното чрез изречението събитие: *Една* мрачна сутрин, когато снегът изглеждаше като опушено сребро, безникавият чу човешки гласове и конско пръхтене ... (Ем. Станев); *На сутринта* (в см. “в онази мрачна сутрин”), когато снегът изглеждаше като опушено сребро ...

Родствеността на семантиката на двете маркирани грамемии на категорията *определеност* : *неопределеност* обаче, както и признаците, по които те се противопоставят, е напълно ясна в повечето от останалите случаи. Например:

<ul style="list-style-type: none"> • Видях, че едно дете влезе; • Получих преди малко едно писмо; • Дойде едно момче, за което вчера ти говорих; <p><i>Един</i> испански крал, дон Санчо Втори, е провъзгласил всички испанци за аристократи (прим. са на В. Зидарова); <i>Зазвъняха шпори, като че запяха щурци, и Спас се обърна: право срещу него идеше един офицер</i> (Й. Йовков); <i>Една</i> дъждовна капка се търкулна по най-долния листец на цвета и се нагласи да падне (А. Каралийчев); <i>На върха на една хвойна беше кацнала сойка</i> (Ем. Станев)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Видях, че детето влезе; Получих преди малко писмото; Дойде момчето, за което вчера ти говорих; <p><i>Испанският</i> крал дон Санчо Втори е провъзгласил всички испанци за аристократи; <i>Зазвъняха шпори, като че запяха щурци, и Спас се обърна: право срещу него идеше офицерът;</i> <i>Дъждовната</i> капка се търкулна по най-долния листец на цвета и се нагласи да падне; <i>На върха на хвойната</i> беше кацнала сойка.</p>
---	---

Забележка: Със знака • сме отбелязали оригиналните, ексцерпирани от разговорна реч, текстове.

Могат да се приведат още много примери. Във всички тях сравнението между членувания вариант и този с *един*-синтагмата е ясно доловима. *Един*-синтагмата въвежда референта на назованото явление като определен за говорещото лице, конкретизиран от негово гледище и едновременно с това е ясно, че референтът се появява за реципиента в комуникацията за първи път – той е непознат, неидентифицируем за него. Така че признаците *едностранна* : *двустранна определеност* са повече от очевидни.

Сред подбраните примери има такива, които се реализират в изречения с аористни или свидетелски таксисни сказуеми, но и други, които са в изречения с бъдеще или сегашно време или пък в повелително наклонение. Те са свидетелство, че няма връзка между референтността на именните групи и глаголните групи.

Нашите примери биха могли да бъдат не с референтни групи в изречение, а само със синтагми – съответно с *един* или членувана (напр. *един* зелен щурец : *зеленият щурец*), но сме решили в полза на цялостните изречения по две причини: от една страна, за да се спазва традицията, изискваща изследваните структури да са в естествена свързана реч

(затова и се стремим да ексцерпираме, а не конструираме сами примерите си, което също би било възможно), и от друга страна – струва ни се, че цялостното изречение дава по-добра възможност да се открият семантичните признаци на номинативнореализацията се в случая референтен статус: *едностранна* и *двустранна определеност* (*идентифицируемост, конкретизираност*) на назованото с лексикалната основа явление.

Макар че многократно сме пояснявали спецификата на граматическата семантика – по повод на други наши изследвания, – ще обърнем внимание и в случая, че тя не бива да се разбира буквално, че тя е максимално висока степен на абстракция на реално съществуващи признаци, специфични за назоваваните явления, и затова, за икономичност на речта, чийто предмет са – признаците се осмислят и като характеристика на думите, назоваващи съответните явления. Т. е. “определеност” не означава, че говорещият знае много за назовавания обект, че за него той е материално и функционално познат и подлежи на конкретно описване или “определяне” и т. н. “Определеност” в граматически смисъл означава именно идентифицируемост, т. е. говорещият може да посочи относително точно предмета, или мисли, че може да го посочи, или пък просто се представя като можещ да го посочи, макар че на практика може и да не е в състояние да направи това. *Търсеха те едни хора* означава: “Горе-долу мога да посоча общи данни за търсилите те хора – брой, пол, възраст, но в най-общ смисъл. Дори може да не успее да ги разпознае при нужда”. Затова вербализацията “възможност за идентифициране; *идентифицируемост*” е доста сполучлива, за съжаление и твърде дълга, което е неудобство за научен термин. Използваният от някои изследователи на *определеността* термин *конкретност* е сполучлив, той в най-голяма степен според нас означава “конкретен референт”, така че загатва и за референтната функция. Ние обаче ще останем верни на убеждението си, че една концепция е толкова по-разбираема и лесноусвоима, колкото е по-близка до традиционната. Затова ще продължим да употребяваме основно термините *определеност, едностранна (авторова) и двустранна определеност*, а също *рефериране – едностранноопределена и двустранно определена референтност*; понякога в скоби ще поясняваме и с термина *конкретност*.

Трябва да посочим и още една много съществена особеност на семантиката на *един-*синтагмите. Много от съвременните им изследователи посочват, че те са в процес на граматикализация, че при тях този процес все още не е завършил – затова немалка част от учените се въздържат да ги включат в обща граматическа категория заедно с членуваните форми; категорията *определеност : неопределеност* (назована с термина **положение** у Ал. Теодоров-Балан и Ив. Куцаров) се интерпретира като двуграемна (*книга : книгата*), а не триграемна (*книга : книгата : една книга*) (вж. Куцаров 2007, с. 451-453; Станков 1995, с. 99-100; Зидарова 1994, с. 100-101), да не говорим за по-старите становища от късновенъзрожденския период и първата половина на 20. век). От нашата концепция става ясно, че ние признаваме известна незавършеност на граматикализиращия процес, но наред с това сме убедени, че посоката на езиковото движение е вече съвсем ясна и тя е към приключване на граматикализацията, заради което сме привърженици на виждането за еднородност и еквиполентна противопоставеност на граемите *едностранна* и *двустранна определеност*. Анализите у Маслов 1956; Иванчев 1957-78, с. 186-211; Стаменов 1985, с. 40 – цит. по Буров 2004, с. 355; Зидарова 1984-98 и сл.; Ницолова 2008, с. 85-114; Буров 2004, с. 354-355 са по-близки до триграемна интерпретация, макар че в тях се говори не за маркирана граема *едностранна определеност*, а за неопределителен член *един* и признака *специфична неопределеност*).

Именно заради тази незавършеност на граматикализацията на *един* като формант за *едностранна определеност*, той пази немалко функции, в които се проявява в еднаква степен и като числително, и като средство за изразяване на *едностранна определеност*.

На функционалното влияние на числителното име са резултат и стилистичните му употреби – т. нар. еминентна например. Тя е свързана с наложеното чрез *един* открояване на един от множество еднородноокачествени или разнородноокачествени явления (*един* “отделя дадения предмет като такъв, когато притежава особено, изключително качество” – Маслов 1982, с. 171) – *Той е един писател... / един лекар ... не ми говори!*, т. е. лош; *Една снаха си доведохме, как’ Сийке, господ да те пази до девета рода!* (Чудомир). Случаят е оценъчно-експресивен, при отрицателнооценъчните конотации включително и заради избраната вербализация, в която се разминават форма и смисъл: формата е положителна, смисълът внушава отрицателна оценка и отношение. Макар и доста по-рядко, но е напълно възможно аналогични вербализации да имплицират положителна оценка на адресанта към назовавания обект или явление: *А дъщеря му – една хубавица, да ѝ се ненагледаш!* (прим. на Ю. Маслов); *Проточила се една церемония – със зурлите му, с тъпаните му, с играчите му, а булката ...* (Чудомир); *Той е един поет – гений!*; *Той е един лекар – истинско спасение!*. А внушаваният смисъл може да бъде и сравнително обективен, при което приликата с числителното е най-голяма: *Дръпни му една глоба и толкоз!* (Чудомир).

Типичен случай на повлияна от числителното употреба е и съответно: *Смешно звучат в устата на един инженер; Какво искаш от една жена, която не обичаш*, което, от една страна, е семантично равно на “един типичен, един като всички”, и от друга – “един изключителен, доминиращ над всички по положителните си качества” (*Тя стана страшна красавица – една фигура, един крак, един бюст (една усмивка, едни бели зъби и т. н.)*). В първия тип примери значението е близко до т. нар. *генерична определеност*, но тъй като в такъв контекст биха могли да се употребят и трите възможности – неопределена, *едностранноопределена* и *двустранноопределена* структура, ние бихме казали, че става въпрос за позиция на неутрализация на признака *определеност*. Срв. *Смешно звучат в устата на инженер, на поет, на жена (Псувните звучат смешно в устата на жена)* и т. н.; *Какво искаш от една жена, която не обичаш; ...от жената, която не обичаш; ... от жена, която не обичаш*. Тези възможности сме коментирали подробно и в прегледа на концепциите на някои от изследователите на *определеността*. Тяхна убедителна интерпретация вж. и у Ницолова 2008, с. 110-114). Във втория тип контекст е възможна корелацията с нечленувана форма, но не и с членувана. Т. е. възможно е: *Тя стана страшна красавица – фигура, крак, бюст...* Подразбира се “фигура, крак ... – всичко ѝ е наред”. Названите явления се вербализират или като рефериращи известни само на говорещия явления, т. е. едностранноопределени явления, или като немаркирани с референтност явления понятия, но не и като двустранноопределени, тъй като реципиентът именно в тази комуникативна ситуация се информира за тях.

Друг тип употреба на *един*, повлияна от семантиката и функционирането му като числително име, е онази, при която *един* е в смисъл “само един и нищо повече”: *Той е само един наивник*, възможно е дори и без *само*: *Той е един наивник* (подразбира се “и нищо повече”); *Той е само един учител*; *Тя е само една домакиня*. Във всички посочени случаи е възможно и да няма *един*. Срв.: *Той е само учител*; *Тя е само домакиня*, но при такова положение компенсаторната функция на интонацията, или пунктуацията, е задължителна. Понякога в смислово отношение тези съобщения биха се изравнили със съответните съобщения и без *само*, от което може да се заключи, че вероятно имаме типичен случай на

употреба на граматикализирана частица *един*, т. е. това са употреби именно на едностранноопределителен член *един*, а не на числителното *един*. Срв. *Той е учител : Той е само учител : Той е само един учител; Тя е домакиня : Тя е само домакиня : Тя е само една домакиня; Тревата най-напред си показва носа от земята, източва го нагоре и тъй си остава – само с един зелен нос; ни уши у нея, ни крака, ни човка, а само тоя зелен нос* (Й. Радичков). Коментиранияте случаи са типични за неутрален в квалитативно отношение текст и в съобщения, твърде различни от генерализиращата и подобната на нея реч, т. е. когато *един* е числително: *Тук искам да обърна внимание само на един аспект от “испанското” в романа на Димов ...* (Св. Игов); ...*“алкохол – животно - агресия” е една от линиите, по които наративите обмислят пиесия; Ботев не един път иронизира Славейковото “Не пей ми се!”* (И. Пелева); *Под всяка слива някой тази сутрин е разсипал по един козлен чувал; Ще го потърся още един път; Ще се боричкаме с децата, а ти ще ми откъснеш едно цвете от градинката си* (А. Каралийчев).

Като числително се употребява *един* и в словосъчетанието *един по един*: *Златката претърсваше клоните един по един* (Ем. Станев).

От числителното *един* е образувано сложното прилагателно *един-единствен*, разговорна форма на *единствен* и семантично тъждествено на *само един*: ***Един-единствен човек ми е помогнал в живота = Само един човек ...; Соленото е споменато един-единствен път в рамките на цикъла (“Светите застъпници”), но пък в замяна на това е заложено в много по-открито идеографска позиция; Обикаляйки в кръг, стоейки, гонейки някакво място, хората тук са във властта на един-единствен свръхреален път – онзи от клишираната метафора*** (И. Пелева); ***Една-единствена бе тя в цялото село*** (Й. Йовков).

Един може да се употребява и в смисъл на “един и същ = еднакъв”: *Ние с г-н Дилов сме на един акъл, имаме едни представи и сме мотивирани добре* (примерът и характеристиката са на Р. Ницолова).

Възможно е и формирането на изрази, в които *един* функционира като прилагателно или числително редно в опозиция с *друг*, проявяващо се като негов антоним – *един : друг*. В тези случаи двойката *един – друг* е в семантично близки отношения с *първи – втори*. Между тях е възможно да има и предлози – *един без друг, един към друг, един вместо друг, един или друг, един срещу друг, един в друг* и т. н. А също и *от една страна – от друга страна*. Именно тази, адеквативната употреба на *един* допуска и членуване на *един* с *-ът, -та, -то, -те*, като обикновените прилагателни имена. Например: ***Част от Йовковото творчество може да се представи като купчина от сдвоени текстове, тегнещи един към друг поради еднаквост в крайните точки на отсечката (около нея е изграден сюжетът), свързваща топоса на реалното “тук” и на желаното “там”; Витаещата наоколо фразеологизация и буквалната употреба на словото застават една срещу друга; От една страна, типът фигуралност, към която пишещият е пристрастен, работи с реалии на далечното: ... а от друга страна ...; Той следи да са най-малкото едно до друго и никога едно в друго, едно върху друго*** (И. Пелева) и мн. др.

Морфологичните категории референтен статус и число (определеност : неопределеност и множественост : немножественост)

Морфологичната категория число е свързана със способността на някои явления от извънезиковата действителност “да се броят и измерват” (Куцаров 2007, с. 179). Както всяко друго граматично значение, и *множествеността* се основава на реализирането на

явленията от света в множества и поединично. Думите, назоваващи подобен род явления, т. е. съществителните, имена на броимите явления, естествено се специализират за икономично изразяване и на характеристиката *множественост* : *немножественост* или с други думи, граматикализирано изразяват признака *множественост* (по-подробни бележки за граматическата интерпретация на категорията число от различни учени вж. у Куцаров, цит. съч. с. 178-180).

Числото е морфологична категория, изразяваща най-обща количествена оценка на явлениято, назовано от лексикалната основа. В съвременния български език тя се основава на формално-семантичната опозиция *множественост* : *немножественост*. Маркираната грамема *множественост* изразява броимо множество от явления, назовани чрез лексикалната основа на думата (име, местоимение или глагол). Формални показатели на *множествеността* са морфемите *-и, -е, ове/еве, -а/я, -ета, -ена, -еса, -ища, -овци/евци*.

Немаркираната грамема *немножественост* в своето общо значение изразява липса на данни за *множественост* или *немножественост* на явлениято, назовано от лексикалната основа на думата или неактуални значения на числото в контекста (*Човек знае 2 и 200 = "Всеки човек, хората, всички знаят 2 и 200"*). Немаркираната грамема *немножественост* в своето частно или главно значение изразява *единичност* на явлениято, назовано от лексикалната основа (*Един човек те чака отвън*).

Форми на съществителните имена за *определеност* и *множественост*

Някои съществителни имена проявяват лексикалносемантична несъотносимост към признака *множественост* и на това се основават лексикално-граматичните разреди броими и неброими съществителни; съществителните с веществено значение или с отвлечено значение; съществителните *singularia* и *pluralia tantum*.

Броимите се мислят като разделни множества, могат да се квалифицират по признаците *единичност* : *множественост* и затова имат нормални форми за множествено число: *дом* : *домове*, *книга* : *книги*, *студент* : *студенти*, *учителка* : *учителки*, *институт* : *институти* и т. н. При тях се реализират следните форми, маркирани едновременно с *определеност* – *едностранна* или *двустранна*, и *множественост*:

Морфологични категории:	Немножественост (единствено число)	Множественост (множествено число)
Число;	<i>дом</i>	<i>домове</i>
Определеност : неопределеност	<i>домът</i> <i>един дом</i>	<i>домовете</i> – количествена опр. едни домове - част от цялото множество

Членуваните форми за множествено число (*домовете*) реферират двустранно определени, двустранно идентифицируеми множества от явления, назовани чрез лексикалната основа на съществителното име. В традиционните граматики именно тяхната семантика се определя като **количествена определеност**. Тя не е отделно специфично значение на *определеността*, а просто съчетаване на два граматически признака – **определеност + множественост**. Именно тази комбинация реферира “всички отделни явления в рамките на множеството”: *Студентите заминаха = Всички студенти заминаха; Книгите са подредени = Всички книги, цялото множество от книги ...* А е възможно и

описателно ограничаване на множеството чрез словосъчетание: *Студентите от вашата група заминаха; Книгите от новия шкаф са подредени.*

Неброимите съществителни нямат множествено число, тъй като се мислят като неразделни, единни количества. “Те обозначават съвкупности от конкретни обекти, концептуализирани като “цяло” (Буров 2004, с. 257). Сред тях се открояват събирателните - *гражданство, книжа, даскаля, грамаж, тонаж*; непроизводните събирателни - *ято, стадо, рота*; имената на двуединни предмети - *очила, клещи, ножици, гащи*; имената на маси – *ориз, трици, захар, гриз*; имената на химическите елементи - *азот, кислород, никел, алуминий*; някои абстрактни съществителни – *реализъм, фашизъм, модернизъм, смелост, дързост, гняв, ярост* и др.

Членуваните форми на неброимите съществителни реферират определено, конкретно множество от сферата на човешкото познание, концептуализирано като неделимо цяло. Именно заради неделимостта на цялото членуваната форма експлицира цялото количество, а корелативната нечленувана – съотв. нецялото количество (срв. *Остави захарта за кафето : Остави захар за кафето*). Формата на съществителното може да е маркирана и с *едностранна определеност*: *Внимавай в магазина, защото продават една захар, която никак не подслажда. Вземи от онази, която купуваме обикновено.*

Нечленуваните могат да реферират, но могат и да не реферират конкретно множество от сферата на човешкото познание, мислено като цяло (съотв.: *Откакто съм на диета, не ям захар* или *Захар има в шкафа*).

Ще отбележим и факта, че езиковата система винаги се стреми към симетрия. Неброимите съществителни например, които са дефективни относно признака *множественост*, проявяват склонност към неутрализиране на своята дефективност и в съвременния език повечето от тях вече се употребяват и във форма за множествено число или пък, ако са по тип *pluralia tantum*, формират нова форма за единствено число: *ято : ята, стадо : стада, ножици : ножица*.

Един-формите за множествено число (едни домове) реферират едностранно определени, едностранно идентифицируеми множества от явления, назовани чрез лексикалната основа на съществителното име. Комбинацията от признаците *едностранна идентифицируемост + множественост* експлицира признака онази *част от цялото множество, която говорещият може да идентифицира* (по-нататък просто *част от цяло*). Например: *Едни студенти заминаха; Едни студенти от вашата група заминаха; Подредих едни книги; Едни книги от новия шкаф останаха неприбрани.*

Най-важните характеристики на *едни-формите* са забелязани от Ю. Маслов още през 1956 г. Първата – че *един, едни* изразява информацията, че обектът е известен на говорещия, но неизвестен за слушателя (Маслов 1956, с. 101), и втората – че *едни* се употребява като числително име към съществителни *pluralia tantum (едни гащи, едни клещи, а не един чифт гащи* напр.). Т. е. може би не е особено сигурен аргументът, изтъкван нерядко като доказателство, че наличието на формата за *множественост едни* е свидетелство за интензивна функция на *един* като неопределително местоимение. Но за нашата концепция това не е от голямо значение, тъй като не е определящо коя е първичната функция на *едни* – да бъде количествен показател или граматичен формант за *едностранна определеност*. Можем да приемем, че *едни* функционира и като числително име, подобно на другите форми за единствено число *един, една, едно*, което показахме в предишните примери.

Именно от тясната връзка между значението *едностранна определеност* и *множественост* е резултат признакът *част от цялото множество*, назовано от лексикалната основа, докато признакът *количествена определеност* или *двустранна определеност на цялото множество*, назовано от лексикалната основа, е специфично за членуваните форми за множествено число:

<p><i>Едни момичета ни отвориха и ние влязохме;</i> <i>Ще ви дам едни хапчета!</i> – каза тя (П. Вежинов) <i>През едни велики пости той поръча на Киро да иде да се изповяда</i> (Ив. Вазов); <i>Ами че аз тъкмо идвам да говоря с него по едни фактури</i> (Б. Райнов); <i>Врачката на едни чаркове се отвори и едно момиче излезе и отиде до водата, а там захвана да си плиска лицето</i> (Ив. Вазов).</p>	<p><i>Момичетата ни отвориха и ние влязохме;</i> <i>Ще ви дам хапчетата!</i> – каза тя; <i>През великите пости той поръча на Киро да иде да се изповяда;</i> <i>Ами че аз тъкмо идвам да говоря с него по фактурите;</i> <i>Врачката на чарковете се отвори и момичето излезе и отиде до водата, а там захвана да си плиска лицето.</i></p>
---	---

Различията по семантичните признаци *част от множество* и *цялото множество* (т. нар. *количествена определеност*) е ясно различима в изнесените примери, но може да се проследи и в по-опростен контекст:

Част от множество:	Цялото множество (колич. опред.):
<p><i>Срещнах едни приятели от университета;</i> <i>Едни съседни продадоха къщите си;</i> <i>Получих едни пари, но чакам и други;</i> <i>Почистих едни книги, но има и други;</i> <i>Едни щъркели не отлетяха на юг;</i> <i>Вчера купих едни зайци;</i></p>	<p><i>Срещнах приятелите от университета;</i> <i>Съседите продадоха къщите си;</i> <i>Получих парите, не чакам други;</i> <i>Почистих книгите;</i> <i>Щъркелите отлитат на юг;</i> <i>Вчера купих зайците.</i></p>

Конотативните употреби на формата *едни*, в повечето случаи повлияни от семантиката и функциите на числителното *един*, са напълно съответни на аналогичните форми за единствено число:

<p><i>Той е един художник – гений!</i> <i>Той е един писател / лекар – не ти е работа!</i> <i>Тя е голяма хубавица – един поглед, един крак!</i> <i>Смешно звучат в устата на един поет;</i> <i>Странно изглеждат в менюто на един вегетарианец;</i></p>	<p><i>Те са едни художници – гениални!</i> <i>Те са едни писатели / лекари – не ти е работа!</i> <i>Те са големи хубавици – едни лица, едни фигури, да им се ненагледаш!</i> <i>Смешно звучат в устата на едни поети.</i> <i>Странно изглеждат в менюто на едни традиционалисти (вегетарианци);</i></p>
--	---

Той е само **един** наивник, **една** домакиня и нищо повече; Иван е само **един** глупак

Те са само **едни** наивници; Те са само **едни** домакини и нищо повече; Те са само **едни** глупаци;

Формата за множествено число *едни* се употребява както и тези за единствено число в сложни думи и словосъчетания с адекватен или количествен характер: *едни и същи, едни-единствени, едни без други, едни към други, едни вместо други, едни или други, едни срещу други, едни в други*. Когато са в антонимни отношения, *едни* и *други* могат да се членуват. Например:

*Защото основните двигатели и тук, и там са все **едни и същи** – грабежът и насилието;*

*Макар че, когато двама души се движат из **едни и същи** места, разминаването не би могло да трае до безкрайност (Б. Райнов);*

*Маршрутът му бе точен и неизменен – **едни и същи** улици, ъгълчета, квартални градинки (П. Вежинов);*

***Едни и същи** си оставаха планините наоколо (Й. Йовков);*

*Когато се прибирам вечер и когато тя ме е изпреварила, неведнъж я заварвам да разговаря край алеята с **едни или други** съседни (Б. Райнов);*

*Всичко това доказва безсилието на цялото общество и на всяко общество, въоръжено с фикциите на **едни или други** мними закономерности: **едните** произтичат от сантименталните несполуки, а **другите** – от юридическите (Б. Райнов);*

Неправилната квалификация на *един* като неопределително местоимение е също така резултат от свързването му с прилагателни и показателни местоимения, но е възможно и със съществителни имена, от типа: *един особен, един такъв, един странен* и останалите със съответните форми за род и число, – вследствие от което се изразява семантиката “трудно назовим, особен, неподдаващ се на описание, какъвто аз, говорещият, знам, защото съм го видял, но за събеседника отказвам да конкретизирам заради възможността да сгреша”, въпреки че на практика осъществява вербализиране. Например:

*Има **такъвиз едни** дълги коси и черни очи ... (Й. Йовков);*

*А ръцете й **едни топли**, топли (Й. Йовков);*

***Едни сълзи, едни молби** – сърцето да те заболи (А. Константинов);*

*На лицето му се показва **един такъв особен** израз ...;*

*Издават обикновено в **такива едни** делириумни състояния на душите, че решават да се оженят (Св. Минков);*

*Те предпочитат галените обръщения като “пиленце”, “гълъбче”, “жабче”, “мишле” и тъй нататък – все **такива едни** зоологически епитети (Св. Минков).*

Този тип примери подсилват своеобразието и субективността на признака *едностранна определеност*, при който нерядко говорещият използва форманта *един*, но отказва да уточнява лексикалноописателно назованото явление. От подобен тип е употребата на *един* като формант за *едностранна определеност* при абстрактни съществителни, заради която най-вече се създава убеждението у някои езиковеди и автори на художествени текстове, че употребата на *един* е подражателна и излишна, тъй като в българския език няма “неопределителен член”. Сравнете разликите:

Това му придаваше **една** вглъбеност и

Това му придаваше **вглъбеност(т)а** и

<p><i>съсредоточеност</i>, които го отличаваха от останалите присъстващи и шумната им веселост; Една плахост, един срамежлив поглед бяха достатъчни, за да го умилят и разнежат; От този текст лъха едно непростимо неразбиране, една половинчатост на анализа, които в крайна сметка обричат изследването ...</p>	<p><i>съсредоточеност(та)</i>, които го отличаваха от останалите присъстващи и шумната им веселост; Плахост(та), срамежливи(ят) поглед бяха достатъчни, за да го умилят и разнежат; От този текст лъха непростимо(то) неразбиране, половинчатост(та) на анализа, които в крайна сметка обричат изследването ...</p>
--	---

Поради абстрактността на назованите явления, те биха могли да се употребят и като напълно неопределени: *Това му придаваше **вглъбеност и съсредоточеност**, които го отличаваха от останалите присъстващи и шумната им веселост; **Плахост, срамежлив поглед** бяха достатъчни, за да го умилят и разнежат.*

Диахронни интерпретации на имперфекта – възникване и развой на категорията таксис. Имперфект и аорист в славянските езици. Имперфектът в съвременния български

В тези части на изследването са проследени хипотезите за образуването и развой на имперфектната форма от праславянския и старобългарския период до наши дни – диференцирането ѝ от темпоралната парадигма, взаимоотношенията между аориста и останалите темпорални грамеми, ситуацията с *темпоралността* в другите славянски езици и формирането на морфологичната категория таксис в български (с. 157-179 от дисертацията).

Референтен статус на глагола. Категорията таксис (*относителност : неотносителност*). Парадигма на таксиса

Формите на морфологичната категория таксис изразяват възможността действията (събитията, състоянията от извънезиковия свят, представляващи глаголното съдържание) да се реферират по два начина – като явления, отнесени към предходна на изказването ситуация, в която говорещият съзнателно е участвал (на която е свидетел) и осъществява изказването си като участник в реферираната ситуация (свидетелско изказване), или пък като явления, отнесени към предходна ситуация, която говорещият реферира дистанцирано, в следваща комуникативна ситуация, съдейки за осъществените действия по следи от съпътстващи ги или по-късни обстоятелства (вкл. и словесна информация, или в редки случаи и поради собственото си участие в тях като глаголно лице). Маркираните форми се противопоставят на немаркираните, които в общото си значение не изразяват данни за референтността на глаголното действие, а в частното си значение изразяват ориентация към изказването и нереперентност. Следователно чрез изказването глаголното действие се представя като референтно или нереперентно. Основната формално-семантична опозиция на таксиса е *относителност : неотносителност* или, ако отчетем

референтността на таксисните форми, можем да я наречем и *референциалност* : *нереференциалност*, а в рамките на *относителността* (*референциалността*) се противопоставят две маркирани грамемии с еднородно съдържание *свидетелска относителност* (*свидетелска референция*) и *дистантна относителност* (*дистантна референция*).

Формите на маркираната грамема *свидетелска относителност* (*свидетелска референция*) реферират събитията от минала ситуация, в която говорещият е участвал, респективно - на която е бил свидетел. Формални показатели на грамемата са морфемите – *-e/'a/a* (имперфектна морфема) + *-x/u(e)* (напр. *пиеше*).

Формите на другата маркирана грамема - *дистантна относителност* (*дистантна референция*) - отразяват дистанцирано събитията от минала ситуация, в която говорещият, независимо дали е участвал, или не, реферира, показвайки факта, че е участник в нова комуникативна ситуация, че реферира от позицията на говорещ в нова комуникативна ситуация. Формални показатели на грамемата са морфемите *-e/'a/a* (имперфектна морфема) + *-л* (от минало деятелно причастие) + *е* (т. е. форма на глагола *съм*) (напр. *пиел е*).

Немаркираната грамема *неотносителност* (*нереференциалност*) в своето общо значение изразява липса на данни за *относителност* (*референциалност*) или *неотносителност* (*нереференциалност*) на назованите с глаголните форми събития, а в своето частно или главно значение изразява *нереференциалност* и *ориентация към изказването* (традиционният термин е *абсолютност* – вж. Куцаров 2007). Типичен пример за употреба на немаркирания член на морфологичната категория в общо значение е обикновено контекстът на въпросителните и отрицателните изречения, а също на бъдеще време: *Кой не знае Чавдар войвода, кой не е слушал за него?* (Хр Ботев); *Няма да отговарям на такива въпроси; Ще трябва да се видим друг път* (разг. реч). Немаркираният член е употребен в своето частно значение – *връзка с изказването и неференциалност* – в пословици, поговорки, общовалидни истини, крилати мисли: *Гладна мечка хоро не играе; Който пее, зло не мисли; Водата завира при 100%; Земята се върти; Той пуши много рядко* и др. под.

Специализираните форми на таксиса са:

свидетелска : дистантна : немаркирана
пиеше : *пиел е* : *пие*

<p><i>Дори и домашните животни носеха прякорите на стопаните си, та ако се чуеше лай на куче или мучене на крава, всички казваха – Петко акъла лае или Търчидобри мучи. Между самите зевзеци не само че липсваше колегиална солидарност, ами, напротив, от творческа ревност, види се, бяха тъй</i></p>	<p><i>Дори и домашните животни са носели прякорите на стопаните си, та ако се е чуело лай на куче или мучене на крава, всички са казвали – Петко акъла лае или Търчидобри мучи. Между самите зевзеци не само че е липсвала колегиална солидарност, ами, напротив, от творческа ревност, види се, били тъй</i></p>	<p><i>Дори и домашните животни носят прякорите на стопаните си, та ако се чуе лай на куче или мучене на крава, всички казват – Петко акъла лае или Търчидобри мучи. Между самите зевзеци не само че липсва колегиална солидарност, ами, напротив, от творческа ревност, види се, са тъй безпощадни един към</i></p>
---	---	---

<p>безпощадни един към друг, че някои от собствените им прякори се произнасяха в тесен кръг, а предназначенията за масова употреба се произнасяха от всички без стеснение.</p>	<p>безпощадни един към друг, че някои от собствените им прякори са се произнасяли в тесен кръг, а предназначенията за масова употреба са се произнасяли от всички без стеснение.</p>	<p>друг, че някои от собствените им прякори се произнасят в тесен кръг, а предназначенията за масова употреба се произнасят от всички без стеснение.</p>
--	--	--

Предложените примери са показателни, но същевременно налагат да направим някои много важни уточнения. На първо място, много съществена за аналитичен език като българския, е стилистичната редакция на всеки текст, при която обикновено отпадат повтарящите се елементи на глаголните форми – спомагателните глаголи и частици; остава само форма от спрегаемия глагол, а тя формално съвпада или с преизказана (защото е минало деятелно причастие), или със сегашно време. Напр. изречението *Той се беше прибрал, беше се преоблякъл, беше вечерял и беше излязъл отново* най-вероятно ще добие вида *Той се беше прибрал, (беше се) преоблякъл, вечерял и излязъл отново*, като *беше* може да се отнеме от всяка глаголна форма с изключение на първата.

На второ място, трябва да припомним за неутрализациите, които са задължителни в българския език. Те обясняват неизбежната употреба на формите за сегашно време в някои подчинени изречения (вж. напр. *1.3...в село **имаше** няколко зевзеци, чието призвание да **измислят** прякори...*; също *1.6. Кучето ... **търсеше** някого да му каже нещо или да го бележи с черния знак на зла орис).*

На трето място, има типове контекст, чието общо значение предполага или свидетелско отношение към действието, или преизказване – т. е. говорещият или е видял действията, или му е казано за тях (вж. напр. *1.6. Кучето **извъръщаше** глава и ту с лявото, ту с дясното око **обхождаше** всички мъже, като че **търсеше** някого да му каже нещо или да го бележи с черния знак на зла орис).* Спрямо отразената в този текст информация дистантно изказване е минимално вероятно – какво трябва да знае говорещият, неприсъствал в ситуацията, за да каже: *2.6. Кучето **е извъръщало** глава и ту с лявото, ту с дясното око **е обхождало** всички мъже, като че **е търсело** някого да му каже нещо или да го бележи с черния знак на зла орис.* В изречения от такъв тип *дистантността* обикновено само се маркира по принцип (примерно в началото на изказването или на друго подходящо място), а след това продължават да се използват преизказани форми.

Ето например един контекст, макар и много рядко срещащ се, в който са употребени и свидетелски, и дистантни, и преизказани форми: *Един древен цар **казал** на поета, който го **възпял** в ода и го **сравнил** със слънцето: “Преди да ме сравниш със слънцето, **трябваше** да видиш нощното ми гърне!”. Царят **е бил искрен** и **е казал** истината (И. Петров); *Казват, че в природата **съществува** висша хармония. Въсъщност в нея има хаос. Още древните, а след тях и християнските мислители **са казали**, че тя е несъвършена (И. Петров).**

ТАКСИСЪТ и морфологичната категория ЛИЦЕ на глагола

Лицето е най-типичната глаголна категория. Много изследователи са на мнение, че такава категория е и времето, но ни се струва, че концептуален лексикално-граматически характер притежава именно категорията лице – в смисъл, че глаголт би имал вида, характерен за съвременния език, дори и ако нямаше морфологична експликация на темпорални значения. Това не би било така обаче, ако не съществуваше категорията лице и граматикосемантичните признаци, които формите му изразяват. Идеята за “вършителя на действието” е изразена и в т. нар. безлични и неопределенолични форми от типа *чете се, диша се, минавано е* и не е така във формите на отглаголните съществителни с наставка – *не* (*четене, дишане, минаване*), които концептуално са имена, а не глаголи.

Отношението между говорещия и слушащия е в основата на почти всички дефиниции на категорията (подробен обзор за нея вж. в последната граматика на Ив. Куцаров, която и ние сме използвали за нашите исторически бележки – Куцаров 2007, с. 193-202). В най-новите граматика на българския език – на Ив. Куцаров и Р. Ницолова – са подчертани приносите на Е. Бенвенист за съвременния анализ на категорията (Куцаров 2007, с. 199; Ницолова 2008, с. 149); неговата опозиция *лице : нелице* е в основата и на интерпретацията, която предлага Ил. Кръпова в монографичното си изследване на лицето (Кръпова 1995). Близко до становището на Е. Бенвенист е и това на Р. Якобсон (Якобсон 1972), а концепцията изглежда е много стара, тъй като Е. Косериу например я свързва с Аполоний Дискол, чиято теза е теоретизирана по-късно от Дж. Харис (Косериу 1990, с. 43-44). Ние се придържаме към дефиницията на Ив. Куцаров, според когото категорията лице се основава на отношението между “глаголния субект и изказването” (Куцаров 1985, с. 72 и в по-новите трудове). Това отношение се изразява в участие или неучастие на глаголно лице в изказването, или в процеса на комуникацията, в комуникативния акт, а, от своя страна, участието може да бъде двойко – като говорещ (говорещо лице, адресант) или като слушащ (адресат, реципиент). В зависимост от това маркираните грамемни са съответно първо лице и второ лице, а немаркираната - трето лице, неучастникът в комуникацията, който именно затова може да бъде както лице, така и нелице.

Формите за лице на таксиса са:

МК таксис	Свидетелски <i>пиеше</i>	Дистантни <i>пиел е</i>	Немаркирани <i>пие</i>
+ МК лице: 1 л.	<i>пиех</i>	<i>пиел съм</i>	<i>пия</i>
+ МК лице: 2 л.	<i>пиеше</i>	<i>пиел си</i>	<i>пиеш</i>

З а б е л е ж к а: Разбира се, в парадигмата на таксиса има още много форми, маркирани с показателите за лице. Те са получават от комбинирането на таксисните и личните морфемни с формалните показатели на всички останали морфологични категории на глагола. Ние също ще ги включваме при въвеждането на останалите категории последователно, в какъвто ред сме избрали в композицията на нашето изследване, така че в относителна пълнота могат да се видят при последната морфологична категория на глагола, за която пишем.

Няма да включим в парадигмата само морфологичната категория статус (*отрицателност : неотрицателност*), тъй като експликацията ѝ е относително проста (към глаголната форма се прибавя *не* или *няма* като спомагателен глагол във формите за бъдеще време). Със статуса броят на морфологичните форми на таксиса ще се удвоят, тъй като има една маркирана грамема, *отрицателност*, т. е. към всички налични неотрицателни форми ще се прибави още по една – съответната отрицателна.

В парадигмата няма да въведем и морфологичната категория род, специфична за причастията и затова – и за всички глаголни форми, образувани чрез причастие от спрегаемия глагол.

С формата за 1 л. на свидетелския таксис говорещият реферира извършените от самия него събития в ситуация, в която съзнателно е участвал (на която е бил свидетел) (*пиех, четях, носех, играех*). Формални показатели са имперфектната морфема – *-e/a/a-* + *x*

С формата за 2 л. на свидетелския таксис говорещият реферира извършените от събеседника му събития в ситуация, в която е участвал (на която е бил свидетел) (*пиеше, четеше, носеше, играеше*). Формални показатели на формата за 2 лице са имперфектната морфема – *-e/a/a-* + *-ше*;

С формата за 3 л. на свидетелския таксис в частното, главното й значение говорещият реферира извършените от лице неучастник в комуникацията (некомуникант) събития от ситуация, в която е участвал (на която е бил свидетел) (*пиеше, четеше, носеше, играеше*). При употребата на третоличната форма в общо значение признаците на лицето са в неактуален контекст (изразяват безличност или неопределеност на лицето). Формата е немаркирана по лице и съвпада с второличната.

С формата за 1 л. на дистантния таксис говорещият реферира в нова комуникативна ситуация извършените от самия него събития от предишна ситуация, в която не е бил съзнателен участник и затова отразява дистанцирано, по налични впоследствие обстоятелства от нея (*пиех съм, четях съм, носех съм, играех съм*). Формални показатели на грамемата са имперфектната морфема – *-e/a/a-* + *л* + първолична форма на *съм*;

С формата за 2 л. на дистантния таксис говорещият реферира в нова комуникативна ситуация извършените от събеседника му събития от предишна ситуация, в която той самият не е участвал и затова отразява дистанцирано, по налични впоследствие обстоятелства от нея (*пиех си, четях си, носех си, играех си*). Формални показатели са имперфектната морфема – *-e/a/a-* + *Л* + второлична форма на *съм* (*си*);

С формата за 3 л. на дистантния таксис в частното, главното й значение говорещият реферира в нова комуникативна ситуация извършените от некомуникант събития от предишна ситуация, в която той самият не е участвал и затова отразява дистанцирано, по налични впоследствие обстоятелства от нея (*пиех е, четях е, носех е, играех е*). При употребата на третоличната форма в общо значение признаците на лицето са в неактуален контекст (изразяват безличност или неопределеност на лицето); в главното си значение третоличната форма изразява неучастващо в комуникацията глаголно лице. Формата е немаркирана по лице.

Първите образци от реална реч, които представихме в предишния раздел, съдържат само третолични таксисни форми, тъй като те са немаркирани по лице. Предстои да видим функционирането на маркираните с признаците на лицето форми (т. е. 1-во- и 2-роличните):

Първолични и второлични форми на свидетелския таксис:

1. От дълго време питах за него, но Илко твърдеше, че не знае къде е.	1. От дълго време ти питахте за него, но Илко твърдеше, че не знае къде е.
2. Исках да се промъкна до Париж с куп препоръки от софийски познати ...	2. Искахте да се промъкнеш до Париж с куп препоръки от софийски познати ...
3. Понеже не очаквах да го видя в	3. Понеже не очаквахте да го видиш в

чужбина, в първия момент помислих, че съм се припознал. (примерите са на И. Петров)	чужбина, в първия момент помисли, че си се припознал.
--	---

З а б е л е ж к а: В контекста на употреба на второличните свидетелски форми се налага експлициране на подлога с второлично местоимение, заради формалното съвпадане на второличните и третоличните форми.

Първолични и второлични форми на дистантния таксис:

Първоличните дистантни форми се употребяват в случаи, когато говорещият, едновременно и глаголно лице, е бил в особено състояние на несвоят – напиване, заспиване, упояване, или друга някаква неадекватност. Тези специфични условия трябва да се запазят при трансформирането на първоличната форма във второлична. Например:

<p>1 лице:</p> <p>1. – <i>Е, как дойде дотук, наборе?</i> - <i>Как ли, конете ме доведоха. Като съм минавал през Иланлъшката кория, задрямал съм. Събуждам се, гледам ей тая булка напреде ми (Й. Йовков);</i></p> <p>2. <i>И после чак се опомням и разбирам: аз сам съм събирал в едно враждуващите, аз съм благославял и съм правел наследници на божие то обещание човеците ...</i></p> <p>3. <i>Аз още от сутринта съм предусещал, че поради болестта на поп Енчо няма да има неделна служба, но звънът на камбаната навярно ме е изненадал.... (И.П.)</i></p>	<p>2 лице:</p> <p>1. – <i>А как ли съм дошъл дотук, наборе?</i> ... - <i>Как ли, конете са те довели... Като си минавал през Иланлъшката кория, задрямал си ...</i></p> <p>2. – <i>Боже всевечний, който си събирал в едно разделените, който си благославял Исаака и Ревека и си ги правел наследници на твоето обещание и на всичките си блага, ти сам благослови и тия свои раби Койчо и Радка ..(И.П.)</i></p> <p>3. <i>Ти още от сутринта си предусещал, че поради болестта на поп Енчо няма да има неделна служба, но звънът на камбаната навярно те е изненадал....</i></p>
--	---

З а б е л е ж к а: И в тази таблица, а и във всички по-нататък примерите са от “Хайка за вълци” на Ивайло Петров. Често обаче сме ги перифразирали, за да създадем контекст, необходим за употребата на нужната ни форма, така че сме разчитали на езиковата си компетентност.

В примерите с болд са открити само формите, изразяващи посоченото в табличната графа граматично значение. Дори да има други таксисни форми, те не са с болд.

Много важна особеност на употребите на таксисните форми е неупотребата, или по-точно, последователната замяна на минало несвършено деятелно причастие с минало свършено. Това е така в почти всички случаи в романа на И. Петров – т. е. вместо формите *ходел е, носел е, правел е* се изписват съотв. *ходил е, носил е, правил е*.

ТАКСИСЪТ и морфологичната категория ЧИСЛО на глагола

+ МК число (множественост)	<i>пиеха</i>	<i>пиели са</i>	<i>пият</i>
+ МК лице: 1 л. +множественост	<i>пиехме</i>	<i>пиели сме</i>	<i>пием</i>
+ МК лице: 2 л. +множественост	<i>пиехте</i>	<i>пиели сте</i>	<i>пиеете</i>

С формата за множествено число на свидетелския таксис говорещият реферира извършените от некомуниканти събития в предишна ситуация, на която е свидетел (в която е участвал) (*пиеха, четяха, носеха, играеха*). Формални показатели са морфемите – *-e/a/a-* + *-(x)a*.

С формата за множествено число на дистантния таксис говорещият дистанцирано реферира извършените от некомуниканти събития в предишна ситуация, в която не е участвал (*пиели са, четяли са, носели са, играели са*). Формални показатели са *-e/a/a-* + *-л* (от миналото деятелно причастие на спрегаемия глагол) + третоличната форма за множествено число на *съм (са)*;

С формата за 1 л. мн. ч. на свидетелския таксис говорещият реферира събития, извършени от множество лица, сред които и той самият, в предишна ситуация, на която е бил свидетел (в която е участвал). Формални показатели са *-e/a/a-* + *...-(x)ме* – *пиехме, четяхме, носехме, играехме*.

С формата за 1 л. мн. ч. на дистантния таксис говорещият дистанцирано реферира събития, извършени от множество лица, сред които и той самият, в предишна ситуация, в която не е бил съзнателен участник; Формални показатели са *-e/a/a-* + *...л* (от миналото деятелно причастие) + 1 л. мн. ч. на *съм* – *пиели сме, четели сме, носели сме, играели сме*.

С формата за 2 л. мн. ч. на свидетелския таксис говорещият реферира събития, извършени от множество лица събеседници в предишна ситуация, на която е бил свидетел (в която е участвал). Формални показатели са *-e/a/a-* + *...-(x)те* – *пиехте, четяхте, носехте, играехте*.

С формата за 2 л. мн. ч. на дистантния таксис говорещият дистанцирано реферира събития, извършени от множество лица събеседници в предишна ситуация, в която не е участвал. Формални показатели са *-e/a/a-* + *...л* (от минало деятелно причастие) + 2 л. мн. ч. на *съм* – *пиели сте, четели сте, носели сте, играели сте*.

Форми за множествено число на свидетелския таксис:

3 лице	1 лице	2 лице
1. В мрачната и душна соба дружките на Радка я обличаха в булчинска премяна, цапотеха я с разни мазила и припяваха ; 2. Кръстниците Стоян Кралев и жена му го чакаха пред къщи.	1. Бяхме изморени, та като минавахме границата, спряхме до постройка пред една слънчогледова нива да починем; 2. Дълго време се мъчехме да разберем кой ме беше застрелял и кой беше взел	1. И на теб, думам, нищо няма да дам ... Без нас раждахте и кръцавахте , без нас ще си правите вили ...; 2. Пангаровите не дойдоха да погребат майка си ... Ама и вие – двама сина и две дъщери

<p>3. <i>Те гледаха на венчавката, а и на всички народни обичаи, като на буржоазен предразсъдък и ни най-малко не съчувстваха на Жендо;</i></p>	<p><i>парите. Най-сетне научихме, че бил Карадемирев;</i> 3. <i>Всичко стана за половин час, събрахме се пак и тръгнахме да излезем от селото. Като подминавахме съседната къща, някой извика ...</i></p>	<p><i>сте, та един да не дойде да хвърли една шепа пръст на гроба му... А тогава, кога трябваше да делите къщата и двора му, всички пристигнахте наведнъж. Изпокарахте се като цигани, та ви се смя цяло село ...</i></p>
---	--	---

Форми за множествено число на дистантния таксис:

3 лице мн. ч.	1 лице мн. ч.	2 лице мн. ч.
<p>1. <i>Като чух за тази работа, взех да си мисля, че ония двамата са били от бандата на Карадемирев, а единият от тях може да е бил и самият Карадемирев;</i> 2. <i>Кое то ми каза Иван Пехливанов, излезе вярно и аз разбрах, че при мене са идвали същите хора (И.П.).</i></p>	<p>1. <i>Чак когато излязохме от селото, се сетихме, че сме забравили да вземем оръжието на караула ... (И.П.);</i> 2. <i>Уж държим посоката на звездите, а сме се въртели на едно място (И.П.);</i></p>	<p>1. <i>Чак когато сте излезли от селото, сте се сетили, че сте забравили да вземете оръжието на караула...</i> 2. <i>Уж държите посоката на звездите, а сте се въртели на едно място.</i></p>

З а б е л е ж к а: Третоличните форми, по обясними причини, са по-фреквентни от второличните и първоличните. Те са представени самостоятелно в първата колона. Другите две типа са трансформирани от едните – другите. Измененията на контекста, налагащи се в този процес, относително не са големи, затова и самата трансформация е възможна.

Инициалите на автора са поставени при оригиналния му текст. Така е в другите таблици.

ТАКСИСЪТ и морфологичната категория ВРЕМЕ на глагола

Морфологичната категория време, наред с лицето, е сред типичните глаголни категории. Съществуването ѝ, както и привидното многообразие на граматикосемантичните признаци, които изразява, винаги е привличало изследователското внимание. Заради няколко по-редки граматични категории на българския глагол – таксиса, категорията на перфектите, преизказността, парадигмите, експлициращи *умозаключителност* и *свидетелственост*, чиито формални показатели се комбинират и се проявяват съвместно в глаголната словоформа – дефинирането на времето и установяването на основните негови граматически признаци е отнело повече време и усилия на първите български граматисти. Справедливостта изисква да отчетем обаче, че граматикализираните значения, характерни за българския глагол, са били отчитани от

повечето изследователи, макар и невинаги правилно. Такава е например *относителността*, чието осъзнаване се проявява в квалифицирането на глаголните грамеми (и то не само темпоралните) като абсолютни, главни, прости времена, от една страна, и сложни времена, от друга. Корелацията между свидетелските и несвидетелските (сред тях и преизказните) форми, както и по-късно изяснената разлика между несвидетелствеността (като по-обща семантика) и *преизказността* пронизва научното описание на глаголната морфология, в повечето случаи чрез противопоставянето между “определени” и “неопределени” времена. Достигането до научно издържана интерпретация на темпоралната проблематика преминава през определени етапи и е резултат от приносите на немалко учени и това сме отразили в началото на този раздел.

Времето е морфологична категория на глагола, чиито форми изразяват отношение на глаголното действие към определен ориентационен момент. Чрез формите, експлициращи темпорално значение и неексплициращи други граматически значения от шифтърен тип (т. е. неизразяващи връзка между действието и друг ориентационен момент), ориентацията е към момента на говоренето (към настоящата комуникация или изказването). Можем да се изразим и така: темпоралните значения изразяват връзка с ориентационен момент, който съвпада с изказването. Приемаме становището на Ив. Куцаров за времето като категория основаваща се на формално-семантичната опозиция *разновременност* : *неразновременност*, а в рамките на *разновременността* се противопоставят две маркирани грамеми – *предходност* (минало свършено време или аорист) и *следходност* (бъдеще време). Формален показател на *предходността* е аористната основа (аористна тематична гласна) на спрегаемия глагол в лична глаголна форма, т. е. несвързана с морфемата –л на миналите деятелни причастия. Формален показател на *следходността* е морфемата –щ.

Темпоралната семантика е най-тясно свързана с таксисната, затова вероятно двете категории доста дълго са се обединявали в обща категория време. Чрез таксисните форми се реферират събития от плана на миналото, т. е. свързани с ориентационен момент в миналото, който не съвпада с момента на говорене (или изказването). Затова може да се приеме и по-различната квалификация на Ив. Куцаров, според когото “семантичното съдържание на морфологичната категория таксис се основава на отношенията на действие към действие” (Куцаров 2007, с. 255). Тази дефиниция е по-близка до правената за езици с неграматикализиран таксис като славянските напр., в които таксисните признаци имат задължително синтактична реализация, проявяваща се обикновено в отношението между главното сказуемо и подчинените (т. е. в пълния смисъл на думата става въпрос за “отношение на действие към друго действие” или “отношение между две действия” срв. с дефинициите в Бондарко 1987). В българския език обаче таксисните значения са граматикализирани - за да бъдат експлицирани, е достатъчна глаголната словоформа, а не контекстът на изречението, заради което според нас по-убедителна е формулировката “ориентация на глаголното действие към ориентационен момент в миналото”.

Следователно чрез таксисните форми се реферират събития, свързани с минал ориентационен момент. Съчетаването с темпоралните маркери създава глаголни форми, маркирани с темпорално и таксисно значение едновременно и от комбинацията на двата признака – таксисния и темпоралния – се получават вариантите: свидетелска относителна сегашна; свидетелска относителна следходна; свидетелска относителна предходна (тази форма не е реализирана в системата на българския език); дистантна относителна сегашна; дистантна относителна следходна; дистантна относителна предходна (също не реализирана). Т. е. таксисните форми нямат предходни, или аористни, корелати. Също

така презенсните форми са немаркираната грамема на времето, следователно маркирани с темпорален показател (морфема –Щ) са само следходните форми на свидетелския и относителния таксис.

Таксисни форми за лице, число и време:

+ МК време (+предходност; +следходност)	(<i>пиеше</i>) <i>О</i> <i>щеше да пие</i>	(<i>пиел е</i>) <i>О</i> <i>щял е да пие</i>	(<i>пие</i>) <i>пи</i> <i>ще пие</i>
+ МК лице: 1 л. (+предходност; +следходност)	(<i>пиех</i>) <i>О</i> <i>щях да пия</i>	(<i>пиел съм</i>) <i>О</i> <i>щял съм да пия</i>	(<i>пия</i>) <i>пих</i> <i>ще пия</i>
+ МК лице: 2 л. (+предходност; +следходност)	(<i>пиеше</i>) <i>О</i> <i>щеше да пиеш</i>	(<i>пиел си</i>) <i>О</i> <i>щял си да пиеш</i>	(<i>пиеш</i>) <i>пи</i> <i>ще пиеш</i>
+ МК число (множественост) (+предходност; +следходност)	(<i>пиеха</i>) <i>О</i> <i>щяха да пият</i>	(<i>пиели са</i>) <i>О</i> <i>щели са да пият</i>	(<i>пият</i>) <i>пиха</i> <i>ще пият</i>
+ МК лице: 1 л. +множественост (+предходност; +следходност)	(<i>пиехме</i>) <i>О</i> <i>щяхме да пием</i>	(<i>пиели сме</i>) <i>О</i> <i>щели сме да пием</i>	(<i>пием</i>) <i>пихме</i> <i>ще пием</i>
+ МК лице: 2 л. +множественост (+предходност; +следходност)	(<i>пиехте</i>) <i>О</i> <i>щяхте да пиете</i>	(<i>пиели сте</i>) <i>О</i> <i>щели сте да пиете</i>	(<i>пиете</i>) <i>пихте</i> <i>ще пиете</i>

З а б е л е ж к а: Таксисните форми не изразяват *предходност*; т. е. аористните форми нямат таксисни корелати. Затова в таблицата на местата на таксисните корелати по *предходност* има нули. Таксисните форми имат само корелати по *следходност*. За тях ще представим и примери.

Първите форми, поставени в скоби, са немаркираните по време таксисни форми, т. е. изразяващите сегашно време или *едновременност*.

От показаните в работата системи от форми към всяка морфологична категория на глагола се вижда непарадигматичността на аориста. Именно тази му дефективност ни кара да му определим по-особен статут в морфологичната система на глагола, тъй като аористът има поведение, по-скоро сходно с това на немаркираните форми във функция “по съвместителство”, отколкото на типичните маркирани форми на граматичните категории.

Формите на свидетелската относителна грамема реферират събития, **немаркирани по време** (т.е. сегашни) или едновременни на минал момент, от ситуация, в която говорещият е участвал (*пиеше*);

Формите на свидетелската относителна грамема, маркирана със *следходност*, реферират следходни на ориентационния момент събития от минала ситуация, в която говорещият е участвал (*щеше да тие*);

Форми на свидетелска относителна грамема, маркирана с *предходност*, не са реализирани в системата на българския език;

Формите на дистантната относителна грамема реферират събития, **немаркирани по време** (т.е. сегашни) или едновременни на минал момент, от ситуация, от която говорещият се дистанцира, тъй като не е участвал в нея (*тиел е*);

Формите на дистантна относителна грамема за следходност, реферират следходни на ориентационния момент събития от минала ситуация, от която говорещият се дистанцира, тъй като не е участвал в нея (*щял е да тие*);

Форми на дистантна относителна грамема, маркирани с *предходност*, не са реализирани в системата на българския език.

В следващите примери няма да разграничаваме следходните форми по лице и число; ще представим само корелативните отношения между свидетелските и дистантните таксисни форми за *следходност* (стана ясно, че предходни няма, а останалите са непредходни и неследходни, т. е. немаркирани по време):

Свидетелски таксисни форми за следходност	Дистантни таксисни форми за следходност
<p><i>Щеше да си измисли</i> бъбречна криза и чак вечерта да се мерне (вм. <i>щеше да се мерне</i>) “за адет” на сватбата (И.П.);</p> <p><i>Майка й, стрина Груда, търчеше през пруста от едната стая в другата, суха, с голям сплеснат нос, винаги влажен като плужек, и сякаш всеки миг щеше да застъпи предницата на роклята си и да падне на носа си</i> (И.П.);</p> <p><i>От друга страна, щяха да ми намалят и държавните доставки</i> (И.П.);</p> <p><i>Като всяко чудо и това щеше да мине за три дена</i> (И.П.);</p> <p><i>Димитров попита дали щеше да се стигне до оставките във фонда, ако наистина изнесените от сините документи са били фалишиви.</i></p>	<p><i>Щял е да си измисли</i> бъбречна криза и чак вечерта да се мерне (вм. <i>щял е да се мерне</i>) “за адет” на сватбата;</p> <p><i>Майка й, стрина Груда, е търчала през пруста от едната стая в другата, суха, с голям сплеснат нос, винаги влажен като плужек, и сякаш всеки миг е щяла да застъпи предницата на роклята си и да падне</i> (вм. <i>е щяла да падне</i>) на носа си;</p> <p><i>От друга страна, щели са да ми намалят и държавните доставки;</i></p> <p><i>Като всяко чудо и това е щяло да мине за три дена;</i></p> <p><i>Димитров попита дали е щяло да се стигне до оставките във фонда, ако наистина изнесените от сините документи са били фалишиви</i> (в-к Труд, 1.04. 2011, с.3)</p>

ТАКСИСЪТ и морфологичната категория на ПЕРФЕКТА

Перфектът, както и морфологичната категория, на която той е основната специализирана форма, са сред най-интересните явления в морфологията на съвременния

български език. От една страна, заради своеобразното историческо развитие, нехарактерно за останалите родствени езици, славянските, а от друга – заради формално свързания с перфекта механизъм за превръщане на свидетелските таксисни форми в дистантни (срв. напр. *беше чел* > *бил е чел*; *щеше да чете* > *щял е да чете* и т. н.). Следствие от това е и формирането на дистантната и преизказната парадигма.

Семантичният признак на новобългарския перфект обикновено се нарича *результативност*, но този термин може да бъде възприет само условно. Не в смисъл, че перфектните форми назовават резултат от действие (както се твърди в повечето съвременни изследвания по българска граматика, заради възможността при някои лексикални типове този семантичен нюанс да е доста силен). Чрез перфектните форми говорещият квалифицира глаголното лице като активен или пасивен участник в глаголното действие, в резултат от което е придобил, макар и минимална, опитност или компетентност за него. Така че, според нас, перфектният инвариант е придобита опитност, компетентност за действие, в резултат от поне еднократно, активно или пасивно участие в него (*избирал е* : *избран е* = деятелен : страдателен перфект). Контекстът, в който перфектната форма е единствено възможна и не се конкурира с никоя друга, е именно кваликативен: *Ходил е в Париж*; *Писал е стихове на младини*; *Ходил е войник*; *Завършил е английска гимназия*; *Той е още мъничък, още не е ходил на море* и др. под. (оттук произлиза и много критикуваният в съвременната граматика термин “минало неопределено”, неопределено наистина е именно действието, докато семантичният акцент на тези морфологични форми е квалификацията на глаголното лице, а не действието). Именно с тази инвариантна семантика перфектните форми се употребяват почти без конкуренция в официални биографични текстове, молби и някои други административно-делови документи.

Изразявайки *придобита опитност* за действие, *перфектност*, а не действие, перфектните форми са ирелевантни към признака *свидетелственост спрямо глаголното действие* и са немаркирани със *свидетелственост* относно изразяваната от тях “перфектност”. Това прави перфекта изключително удобен за несвидетелско назоваване на глаголното действие. Нещо повече, дори и маркираният със *свидетелственост* плусквамперфект може да изразява несвидетелско отношение към породилото *перфектността* глаголно действие. Това е и причината за съществуването на т. нар. “несвидетелски плусквамперфект” (за него вж. след таблицата).

Дистантният аорист, който формално съвпада с изявителния перфект, за разлика от него назовава вече не *перфектност (опитност)* за действие, а действие от реферирана ситуация в миналото, в която говорещият не е участвал съзнателно и затова реферира дистанцирано. Затова сме нарекли относителната грамема, чиято форма е, *дистантен таксис*.

За да не се губи при именуването семантичното своеобразие на перфектните форми, “размивайки се” в много условния термин *результативност*, ние назоваваме категорията, основаваща се на привативната формално-семантична опозиция *перфектност* : *неперфектност*, категория на перфекта, но наред с *перфектност*, ще продължим да употребяваме и термина *результативност* при назоваването на граматическия признак на перфекта – *придобитата опитност за действие* все пак е резултат, следствие от извършването му.

+ МК перфект (+результативност)	<i>беше пил</i>	<i>бил е пил</i>	<i>пил е</i>
------------------------------------	-----------------	------------------	--------------

+ МК лице: 1 л. (+предходност; +следходност) (+результативност)	<i>бях пил</i> <i>О</i> <i>щях да съм пил</i>	<i>бил съм пил</i> <i>О</i> <i>щял съм да съм пил</i>	<i>пил съм</i> <i>О</i> <i>ще съм пил</i>
+ МК лице: 2 л. (+предходност; +следходност) (+результативност)	<i>беше пил</i> <i>О</i> <i>щеше да си пил</i>	<i>бил си пил</i> <i>О</i> <i>щял си да си пил</i>	<i>пил си</i> <i>О</i> <i>ще си пил</i>
+ МК число (множественост) (+предходност; +следходност) (+результативност)	<i>бяха пили</i> <i>О</i> <i>щяха да са пили</i>	<i>били са пили</i> <i>О</i> <i>щели са да са пили</i>	<i>пили са</i> <i>О</i> <i>ще са пили</i>
+ МК лице: 1 л. +множественост (+предходност; +следходност) (+результативност)	<i>бяхме пили</i> <i>О</i> <i>щяхме да сме пили</i>	<i>били сме пили</i> <i>О</i> <i>щели сме да сме пили</i>	<i>пили сме</i> <i>О</i> <i>ще сме пили</i>
+ МК лице: 2 л. +множественост (+предходност; +следходност) (+результативност)	<i>бяхте пили</i> <i>О</i> <i>щяхте да сте пили</i>	<i>били сте пили</i> <i>О</i> <i>щели сте да сте пили</i>	<i>пили сте</i> <i>О</i> <i>ще сте пили</i>

Формите на свидетелската таксисна грамема, маркирани с резултативност (тип *беше пил*), реферират глаголно лице, квалифицирано свидетелски от говорещия с *компетентност, придобит опит* за назованото от глаголната основа *действие*, в *резултат* от извършването му (еднократно, многократно, продължително и т. н. в зависимост от аспектиалните характеристики на спрегнатия глагол).

Формите на дистантната таксисна грамема, маркирани с резултативност (тип *бил е пил*), реферират глаголно лице, квалифицирано дистантно от говорещия с *компетентност, придобит опит* за назованото от глаголната основа *действие*, в *резултат* от извършването му (еднократно, многократно, продължително и т. н. в зависимост от аспектиалните характеристики на спрегнатия глагол).

Формален показател на *резултативността* е наличието на форма на спомагателния глагол *съм* и минало свършено причастие на спрегаемия глагол – деятелно (за деятелен залог) или страдателно (ако формата е в страдателен залог).

Формите на свидетелската и на дистантната таксисна грамема, маркирани с *резултативност*, могат да бъдат маркирани и с всички други граматически признаци на глагола – както с изложените дотук в нашето изследване (*следходност, множественост, 1 и 2 лице*), така и с тези, които предстои да включим към таксисната парадигма (на залога, наклоненията, *преизказност : непреизказност*, статус с *отрицателност : неотрицателност* и т. н.), но в таблицата няма да излагаме по-нататъшна диференциация по лице, число и време на резултативните таксисни форми, тъй като тя става прекалено голяма и губи нагледността си.

Свидетелски таксисни форми, маркирани с резултативност	Дистантни таксисни форми, маркирани с резултативност
<p>...Иван Шибилев, наречен Пенкилера, открай време бе проявявал разни странности ... (И.П.);</p> <p>Най-странното бе, че на масата се оказаха и останалите петима ловци от местната дружинка и всички те, като да бяха се наговорили предварително, наставаха и тръгнаха да си вземат пушките (И.П.);</p> <p>Отдавна не бе излизал на лов, потърси по навик патрондаша и като не го намери, излезе без патрони (И.П.);</p>	<p>...Иван Шибилев, наречен Пенкилера, открай време е бил проявявал разни странности ...;</p> <p>Най-странното е било, че на масата се оказаха и останалите петима ловци от местната дружинка и всички те, като да са се били наговорили предварително, наставали и тръгнаха да си вземат пушките;</p> <p>Отдавна не е бил излизал на лов, потърсил е по навик патрондаша и като не го (е) намерил, излязъл без патрони</p>

ТАКСИСЪТ и морфологичната категория ЗАЛОГ на глагола

Залогът в съвременния български език е морфологична категория с две грамемии, която изразява отношението на глаголното лице към глаголното действие в качеството му на пасивен или непасивен (т. е. активен) участник в него. Основната формално-семантична опозиция е по *пасивност* : *непасивност*.

Маркираната грамема, *пасивността*, изразява, че глаголното лице е пасивен участник в глаголното действие (то изтърпява, понася действието, назовано от глаголната основа). Формален показател на *пасивността* са морфемите – *-н /-т-* във формите на страдателните причастия, съчетани с форма на спомагателния глагол *съм* (или *бъда*, *бивам*).

Немаркираната грамема *непасивност* в своето общо значение изразява липса на данни за *активност* или *пасивност* на глаголното лице при реализиране на глаголното действие (*Спи се добре*; *Яде се много*; *Диша се трудно*; *Съмна*; *Мръква* и др. под.) или просто неактуални залогови значения в контекста. В своето частно, главно значение немаркираната грамема означава *активност* на глаголното лице при реализиране на глаголното действие (*Напоследък той спи / спеше добре*).

Споровете в съвременната граматика, свързани с категорията залог, са в двете насоки – формалната и семантичната. От формообразователно гледище залоговите форми винаги са били аналитични конструкции, така че изследователите, привърженици на идеята за синтетичен характер на морфологичните форми, преценяват залоговата експликация, а оттам и самата категория като синтактична.

В семантичен аспект залоговата интерпретация се усложнява, поради възможността на възвратните глаголи да експлицират и получателя на глаголното действие, който при тях съвпада с вършителя (*мие се*, *оглежда се*, *реши се*). Възвратните форми могат да изразяват страдателнозалогово значение в определен контекст, но тази експликация изисква отчитане на контекста на изречението; извън него те не винаги имат еднозначна семантика.

Лексикалното значение е съотносимо със залоговата семантика и чрез свойството си да бъде транзитивно. Страдателни причастия имат единствено транзитивните глаголи и само те могат да образуват парадигма по залог.

Въпреки множеството дискуссионни проблеми обаче, категорията залог е отразена в почти всички наши граматика.

Струва ни се, че в ново време интерпретациите на залога се представят в две основни направления. Едното е с по-обща логико-граматическа и лексикално-синтактична основа и с функционално-семантичен характер; тясно свързано с традициите на славянското и, в частност, на руското езикознание, което се обединява около схващането за три залога: деятелен, страдателен и възвратен (възвратно-среден, засебен, медиален). Негови привърженици са Л. Андрейчин, Бл. Блажев, Т. Кънев, Б. Норман, Ю. Маслов, Вл. Георгиев, в известна степен и Ст. Георгиев, макар да диференцира два залога и да предлага морфологичен анализ на категорията (Георгиев 1991).

Сериозна мотивация за залоговите функции чрез функционално-семантичен и синтактико-прагматичен анализ на глаголните употреби, както и на залоговата дефективност, предлага в последната си граматика Р. Ницолова. Краткият обзор съдържа теоретико-тематични обобщения на концепциите за залога в българистичната литература. Залозите се диференцират на по-общ лексикално-граматичен принцип и са както у К. Иванова и Кр. Чолакова – актив (деятелен), пасив (страдателен), възвратен (рефлексив) и безличен (Иванова 1970; Чолакова 1973; Ницолова 2008, с. 228-246).

Второто направление се характеризира с последователна морфологична интерпретация и терминология, със задължителен акцент върху залоговата парадигма и формалните особености на категорията, респ. – страдателнопричастното спрежение. Негови представители са Ал. Теодоров-Балан, отчасти Л. Андрейчин и Ст. Георгиев, Ст. Стоянов (цитираните съчинения за залога), Ив. Куцаров (1985, 1997, 1998, 2007, с. 341-344), П. Пашов (Пашов 1999).

(Подробен обзор на концепциите за залога и мотивиране на морфологичния му характер вж. у Куцаров 2007, с. 327-341; 341-363.)

Маркираните таксисни грамемени – свидетелският и дистантният таксис – имат следните, маркирани с *пасивност*, форми:

Таксисни грамемени + грамат. признак	Свидетелски таксис	Дистантен таксис	Немаркирана грамема
+ МК залог (+пасивност +результативност)	<i>(биваше нит)</i> <i>беше нит</i>	<i>(бивал е нит)</i> <i>бил е нит</i>	<i>бива нит</i> <i>нит е</i>
+ МК лице: 1 л. (+предходност ; +следходност) (+результативност); +пасивност	<i>бях нит</i> <i>О</i> <i>щях да съм нит</i>	<i>бил съм нит</i> <i>О</i> <i>щял съм да съм</i> <i>нит</i>	<i>нит съм</i> <i>О</i> <i>ще съм нит</i>
+ МК лице: 2 л. (+предходност ; +следходност) (+результативност) +пасивност	<i>беше нит</i> <i>О</i> <i>щеше да си нит</i>	<i>бил си нит</i> <i>О</i> <i>щял си да си нит</i>	<i>нит си</i> <i>О</i> <i>ще си нит</i>

+ МК число (множественост) (+предходност; +следходност) +пасивност	бяха п ^{ити} О щяха да са п ^{ити}	били са п ^{ити} О щели са да са п ^{ити}	п ^{ити} са О ще са п ^{ити}
+ МК лице: 1 л. +множественост (+предходност; +следходност) (+результативност) +пасивност	бяхме п ^{ити} О щяхме да сме п ^{ити}	били сме п ^{ити} О щели сме да сме п ^{ити}	п ^{ити} сме О ще сме п ^{ити}
+ МК лице: 2 л. +множественост (+предходност; +следходност) (+результативност) +пасивност	бяхте п ^{ити} О щяхте да сте п ^{ити}	били сте п ^{ити} О щели сте да сте п ^{ити}	п ^{ити} сте О ще сте п ^{ити}

З а б е л е ж к а: Граматическите признаци *пасивност* и *результативност* винаги се експлицират едновременно, тъй като страдателните причастия имат резултативна семантика (всяка граматическа форма, експлицираща *пасивност*, съдържа страдателно причастие и следователно е *результативна*. Не всички резултативни форми обаче са пасивни, има и непасивни, т. е. деятелни. Такива са всички, разгледани дотук и поместени в таблиците, които илюстрират глаголните категории лице, число, време и категорията на перфекта.

Формите на свидетелската таксисна граема, маркирани с *результативност* и *пасивност* (тип *беше п^{ит}*, *биваше п^{ит}*), реферират глаголно лице, квалифицирано свидетелски от говорещия с *компетентност*, *придобит опит за назованото от глаголната основа действие*, в *резултат от пасивното участие в него* (еднократно, многократно, продължително и т. н. в зависимост от аспектиалните характеристики на спрегнатия глагол).

Формите на дистантната таксисна граема, маркирани с *результативност* и *пасивност* (тип *бил е п^{ит}*, *бивал е п^{ит}*), реферират глаголно лице, квалифицирано дистантно от говорещия с *компетентност*, *придобит опит за назованото от глаголната основа действие*, в *резултат от пасивното участие в него* (еднократно, многократно, продължително и т. н. в зависимост от аспектиалните характеристики на спрегнатия глагол).

Формален показател на *пасивността* е миналото страдателно причастие на спрегаемия глагол, чрез което се образуват страдателните форми и форма на глагола *съм* (*бъда*, *бивам*).

Формите, образувани със спомагателния глагол *бивам*, са изключително редки и с архаична експресия. Те се употребяват само за предаване на итеративност, обикновено в комбинация със спрегаем глагол от вторичен несвършен вид: *В периода на следването си в София той често биваше избиран за ръководител на стачните действия* (Д. Димов) : *В периода на следването си в София той често е бивал избиран за ръководител на стачните действия*. Затова сме ги поставили в скоби.

Таксисни форми за страдателен залог:

Свидетелски таксисни форми за страдателен залог	Дистантни таксисни форми за страдателен залог
<p><i>От пресцентъра пък само припомниха, че в историята си възът беше затварян/затворен само веднъж през 1907 г. заради студентски протести;</i></p> <p><i>*Един ден Иван Пехливанов ми каза, че беше намерен убит човек в една колиба в лозята на Гевреклер, през две села от нашето;</i></p> <p><i>Чак когато се отдалечихме на двестатриста крачки, подире ни припукаха пушки е тогаз разбрахме, че бяхме заприщени от много хора;</i></p> <p><i>Между другото започна и комката на домашните вина, на която бях поканен (И.П.).</i></p>	<p><i>От пресцентъра пък само припомниха, че в историята си възът е бил затварян само веднъж през 1907 г. заради студентски протести (в-к Труд, 1.04.2011, с.6).</i></p> <p><i>Един ден Иван Пехливанов ми каза, че е бил намерен убит човек в една колиба в лозята на Гевреклер, през две села от нашето (И.П.);</i></p> <p><i>Чак когато се отдалечихме на двестатриста крачки, подире ни припукаха пушки е тогаз разбрахме, че сме били заприщени от много хора (И.П.);</i></p> <p><i>Между другото е започнала и комката на домашните вина, на която съм бил поканен.</i></p>

ТАКСИСЪТ и морфологичната категория **НАКЛОНЕНИЕ** на глагола

И наклонението е морфологична категория, предизвикваща остри спорове както относно броя на отнасящите се към нея грамемии, така и спрямо тяхната инвариантна семантика. И въпреки че казаното е характерно и за други морфологични категории, причината при наклоненията е по-особена и затова си струва да се отбележи. Това са неопозитивните различия между отделните модални грамемии, които не са типични за никоя друга морфологична категория (за неопозитивните различия вж. напр. Бондарко 1982, с. 125; Герджиков 1974). При останалите категории броят и видът на граматическите признаци са предвидими, тъй като са естествено следствие от същността на категориалната семантика и характера на формално-семантичната опозиция, върху която се базира категорията.

Семантичната специфика на модалните грамемии обаче е своеобразна и затова те не са взаимнопредполагаеми, наличието на едни съвсем не подсказва кои точно други може да бъдат граматикализирани в езика. Всяко модално значение, т. е. всякакъв вид отношение на говорещия към съдържанието на изказването, което се експлицира морфологично, е наклонение (тази дефиниция за първи път е направена от Л. Андрейчин (Андрейчин, Л., М. Иванов, К. Попов 1957, с. 66). Според нас в съвременния български език има средства за морфологично изразяване на *повелителност*, *условност*, *предположителност* или *презумптив* (чрез *ще да*-форми) и *желателност*, *оптативност* (*дано да*-форми). Бихме могли да очакваме да бъдат граматикализирани и доста други значения – например пейоративност, дубитативност, адмиративност и т. н. В някои езици част от тях са съществували или съществуват; в други пък посочените модални значения имат еднотипна реализация с наклоненията, заради която някои учени ги определят като

наклонения или грамемии, подобни на наклоненията – като адмиратива или дубитатива, около които се спори и в съвременната българистика.

Същността на семантиката при императива и кондиционала, от една страна, и умозаключителността (от типа *пишел е* – вж. напр. Куцаров 1994; също “предположително наклонение, конклузив” в Куцаров 2007, с. 282-283; 297 и сл.), както и дълго време неправилно причисляваното към наклоненията *преизказване*, от друга, притежават принципно различна семантика. Наклоненията са оценими и по опозицията *реално* : *иреално* (макар че специално за наклоненията тя по-скоро няма нужната диференциалност), докато *умозаключителността* и *преизказването* са ирелевантни към подобна квалификация. По такава именно причина Р. Ницолова например диференцира *евиденциалност*, свързана със спецификата на предаваната от говорещия информация за действието в качеството си на една от възможните грамемии на по-общата категория “информация за действието” (Ницолова 2008, с. 317-327). Според Р. Ницолова отношение именно към *евиденциалността* имат и *конклузивът*, и *преизказността*. Към *евиденциалността* се отнасят индикативът, конклузивът, ренаративът (*преизказването*), дубитативът, ренаративен императив (преизказаните повелителни *да*-форми), ренаративни *да*-, *нека*-, *нека да*-форми (авторката явно намира основания да ги отдели от ренаративния императив, но според нас те са един и същ вид форми), ренаративно синтетично условно наклонение (там, с. 319). Специално ще подчертаем констатацията на авторката, с която и ние сме съгласни, че конклузивът попада в една и съща група с индикатива, а не с останалите наклонения, подчиняващи се на признака *иреалност* – конклузивните форми, както и индикативните са ирелевантни спрямо опозицията *реалност* : *иреалност*.

Към тази система имаме резерви, но в случая по-важното е, че Р. Ницолова последователно се опитва да разграничи посочените форми – основно умозаключителни и преизказани – от традиционните наклонения, защото още в работата си от 1984 г. “Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език” тя говори за два типа модалност: достоверностна и волунтативна (Ницолова 1984, с. 148). В по-късни трудове термините са епистемична и деонтична (Ницолова 2008, с. 317). “Епистемичната модалност представя знанието или мнението на субекта за отношението към действителността на означената в изказването пресупозиция, както и свързаните с нея пресупозиции, ако има такива. Отделните варианти на епистемичната модалност са *реалност* и *иреалност*, а *иреалността*, от своя страна, се представя чрез възможност, която може да бъде свързана и с вероятност на реализирането ѝ, невъзможност (контрафактивност) и необходимост. Деонтичната модалност изразява “необходимостта или възможността за действия, които се извършват от морално отговорни вършители (за модалността вж. и Алексова 2003, с. 141-148; 2004). Основните разновидности на деонтичната модалност са позволение, задължение и забрана” (Ницолова 2008, с. 317). Императивът и кондиционалът са релевантни към опозицията *реалност* : *иреалност*, представяща се като възможност и необходимост. Двата признака би следвало да са маркираните модалности и тъй като именно те се подчиняват на понятието за *иреалност*, то трябва да носи положителното наименование в опозицията (напр. от рода на *иреалност* : *неиреалност*).

Според Р. Ницолова, основната причина за дискусиите около наклоненията в българския език е именно в необоснованото смесване на евиденциалността и същинската модалност. Авторката е на мнение, че евиденциалността, модалността и адмиративността съставят хиперкатегорията ”характеристика на предаваната информация от говорещия” (цит. съч. с. 318). Важна е и забележката ѝ, че в български модалността и

евиденциалността частично се препокриват и са взаимносвързани (там, с. 319). Заради това историята на изучаването на модалните категории в български показва и въпросните смесвания, проличаващи си от избраните от изследователите термини: свръхнаклонения (за каквито се смятат евиденциалите в концепциите на Е. Дьомина (1959) и Св. Иванчев (1973-76) или пък евиденциалите се включват в индикатива под наименованието начини на изказване, модуси (такива са термините на Станков 1967-76, Пенчев 1967-76, Герджиков 1984, Александров 1987).

Любопитен е въпросът – дали употребата на **преизказаните дистантни форми в плана на сегашното не е модална; дали всъщност тя не е отделното, четвъртото наклонение, което традиционно се нарича умозаключително, предположително**, а може би имаме основания да назовем по друг начин – например **дубитатив**? Защото бил-формите в текстове от типа: *Имал бил пари! Да му опустеят парите, когато една риза като хората не туря на гърба си* или *Искал бил дъщеря ми! Добре, но тя не го иска* (Й. Йовков) в никакъв случай не могат да се обяснят като употреба на умозаключителни форми – те нито се отнасят към претериталния план, нито пък в контекста се чувства нюанс на умозаключителност или предположителност. Всъщност такава е концепцията на Р. Ницолова (2008, с. 370-375): в последната си граматика тя диференцира отделна грамема от сферата на евиденциалността, наречена **дубитатив**, тъй като наистина тази употреба на бил-формите обикновено изразява съмнение, недоверие, пренебрежително отношение към действието (Ницолова 2008, с. 338-350). В традиционната лингвистика дубитативът е определян като форми за по-силно преизказване. Дистантните таксисни форми почти никога не се преизказват чрез специфичните бил-форми.

Единственият контрааргумент дубитативът да се определи като наклонение, е наличието на темпорални степени, което не е типично за останалите маркирани наклонения в българския език.

Затова на този етап ще се въздържим да причислим дубитативът към маркираните наклонения до осъществяване на по-задълбочен анализ на формите и функциите му. Ще приемем, че е резултат от транспозиция на дистантните и на преизказаните форми в контекст на актуално сегашно.

При *преизказването* се неутрализира не само опозицията между *относителните* и *неотносителните* (референтни : *нереферентни*) форми *четеше* : *чете*, но и опозицията между двете маркирани референтни грамеми, т. е. между *свидетелските* и *дистантните* форми. *Преизказването* е вторично, или можем да кажем просто следващо, второ вербализиране на действието. Затова, дали първичното е *свидетелско*, или *дистантно*, не е актуален въпрос – *преизказването* е второ вербализиране както на *свидетелско рефериране*, така и на *дистантно рефериране*, рефериране в следваща комуникативна ситуация и от друг говорещ. Затова няма никаква логика при *преизказване* тази разлика (*свидетелско* : *дистантно*) да се запазва.

Ако имаме две изказвания, *свидетелско* и *дистантно*, бихме ги преизказали по един и същ начин:

<i>Когато сутринта баща му влезе в стаята, Иван спеше.</i>	<i>Когато сутринта баща му е влязъл в стаята, Иван е спял.</i>	<i>Когато сутринта баща му влязъл в стаята, Иван спял.</i>
--	--	--

Маркираните наклонения са повелително, условно, предположително и желателно, които имат общ семантичен признак субективна модалност и се противопоставят

привативно на немаркираните, обективно-модални изявителни форми. Формални показатели на маркираните наклонения са:

- за императива – морфемите *-и, -й; -ете, -те; нека, нека да, да;*
- за кондиционала – *бих, би, би, бихме, бихте, биха;* вторичните имперфективни глаголи с наставка *-ва* или образуваните по техен модел от глаголен корен или друга глаголна основа и наставка *-ва* (подробно изследване на условните форми е осъществила Хр. Пантелеева (1998, 2006);
- за презумптива – *ще да;*
- за оптатива – *дано да.*

Модалните таксисни форми са изключително редки, но образци от тях все пак се срещат в речта:

Аналитични свидетелски повелителни форми: *Че защо тъй изведнъж, Меле? – говореше Николин, смутен и разтревожен от внезапното ѝ заминаване. – Да беше казала ден-два напред, че да ти приготвя нещо за из път (И. Петров); Да бяха те намерили онази нощ, нямаше да убегнеш съдбата на баща си; Да си бях в София, все някак щях да се оправя, имам близки и познати. Тук съм като в ада! (В. Мутафчиева)*

Аналитичните повелителни форми по-често са свидетелски и перфектни, тъй като те са реакция в особено превъзбудено състояние на говорещия, когато той съпреживява реферираната ситуация и е безусловно в нея. Дистантен вариант обаче е също възможен:

Да бяха ми казвали, че на човек може толкоз да му отмилее родното място, нямаше да го повярвам! (И. Петров); Да са ми били казвали, че на човек може толкоз да му отмилее родното място, нямало е да го повярвам; Ах, боже, боже-е-е, камък да бях родила, а не тебе, върколако черен! – говореше тя през плач в гласа си и се прибираше вкъщи; Ах, боже, боже-е-е, камък да съм била родила, а не тебе, върколако черен! – говореше тя през плач в гласа си и се прибираше вкъщи; Да бях умряла, да не го бях видяла с очите си! – каза Санка и пак заплака; - Да съм била умряла, да не съм го видяла с очите си! – каза Санка и пак заплака (Й. Йовков).

Аналитични дистантни повелителни форми: *Като не са били кадърни да гледат къща, да не са се женили. Все по тез партии тичат, кучета да късат и партиите, и главите им! (Й. Йовков); Какво-о-о! Да си млъкнало и онемяло! – му викнах; Проичо излязъл на пътя, а не съм го видяла. – Да си го видяла, къде си гледала! – смъмри свекървата дърливо... (Ант. Страшимиров). Като няма накъде, хукнах по пътеката между леглата, той – подире ми и вика: Стой! Да съм знаел да спра, че по-леко да се отърва, щото човекът ми вика, че ако не спра, ще ми наложи още едно наказание за неизпълнение на заповед (И. Петров); Тоя, ще рече, бил главатарят им ... - разсъди Юсуф паша. – Де да съм знаел, позлатил го бих (В. Мутафчиева); И твоят да ти е намерил навремето, да те облече, та да имаш и за старини! (Чудомир);*

Дистантните форми могат да се преобразуват в свидетелски, могат и да се преизкажат – разбира се, след съответните контекстови преобразувания:

Какво-о-о! Да си млъкнало и онемяло! – му викнах; Какво-о-о! Да беше млъкнало и онемяло!; Да било млъкнало и онемяло! (Ант. Страшимиров);

Пройчо излязъл на пътя, а не съм го видяла. – Да си го видяла, къде си гледала! – смъмри свежървата дърливо и пристъпи (Ант. Страшимиров); ... Да го беше видяла, къде си гледала...; Да го била видяла, къде била гледала...

Условни синтетични форми:

*Да беше друга, **изпъждах** я; Ако знаеше, **насреща ѝ не се стояваше** (Й. Йовков); Какво **прайвахме** без нея: и млекце ни дава, па и работа върши ... (О. Василев); Да имах мощ, **обрисвах** ти калта. И в твоя чистий бляск те бих показал (Ив. Вазов); Ако бях те намерил, **земвах те; Уплашваше** и мене, ако не бях те чула (Д. Цветков); Да знаех, либе, да знаех, златна постеля **постилах**, златни паници нареждах, златни дарове **приготвях** (нар. песен); Да знаеше старият, **счупваше** ти лудата глава (Д. Попов) (прим. са от Куцаров 2007, с. 297).*

Дистантните таксисни форми за условно наклонение са много редки, но функционират при дистантно рефериране на събития от плана на миналото в нова комуникативна ситуация и тъй като са иреални, несвидетелският им характер е съвсем естествен. Разбира се, контекстът би следвало да се трансформира, за да имитира съответната на условната модалност комуникативна ситуация; обикновено първоличните форми трябва да се променят в третолични, тъй като говорещият е дистанциран и не може да се представя като свидетел на събитията, за които разказва:

*Да беше / да е била друга, **изпъждах** я е; Ако е знаела, **насреща ѝ не се е стоявало**; Какво **са прайвали** без нея толкова време, не знам – и млекце им даваше, и работа вършеше; **Уплашвала е** и мене, ама добре, че не съм чула; Да е знаел старият, **счупвал** му е лудата глава; **Пийвал е** той още една ракийка, ама добре, че не са му дали; **Крадвал си е** той житице от кооперативното, ама не му се е удало ... Да не се прави сега на света вода ненапита!; **Капвал си е** той коняче в кафето, да беше го докопал. Ама го скрихме.*

Желателни таксисни форми – деятелни и страдателни:

*Ех, дано **пиеше** сега по-рядко така безпаметно, както на младини!; Дано да се **намереше** човек за вършитбата, че без помощ загивахме; Боже, дано да **дойдеха** хора да помогнат, че изнемогахме вече с брат ти;*

*Дано е **ходел** по-често у мамини, че са много самотни старите след заминаването ни; Дано е **пиел** по-рядко в кръчмата, докато ме нямаше, че беше станал за смях в селото; Дано са **носели** повече храна, че снегът ги блокира и десет дни не излязоха от селото;*

*Дано беше **извикал** навреме лекар от долното село; Дано (да) беше **узнала** за сватбата от тях, а не от чужди хора – утре ще разберем; Дано да **бяха донесли** повече храна, та да има за всички; Дано да **бяха мислили** за децата си повече, отколкото изглеждаше от страни;*

*Дано да са **били ходили** вече на водопада, та да не са толкова разочаровани сега; Дано да са **били слизали** в Дяволското гърло и по-рано, та да са запознати с мъчнотиите му; Дано да са **били изпратили** подходящите хора, че иначе тях ще винят;*

*Дано (да) беше **изнамерен** вече церът за тяхната болест; Дано (да) беше **получено** писмото, та да ги сварим подготвени; Дано беше **извикан** навреме лекарят от долното село; Дано да **бяха изпратени** подходящите хора, че иначе тях ще винят;*

*Дано е **бил изпратен** навреме, да не е станало късно; Дано е **бил измерен** правилно, че иначе няма да паснат и ще трябва да се правят отново.*

А може свидетелските таксисни форми да се трансформират в дистантен тип. Тогава те дори звучат по-естествено, тъй като от контекста на тези примери е ясно, че говорещият е дистанциран в друга комуникативна ситуация, от която преосмисля минали събития, на които не е свидетел:

Дано е бил изнамерен вече църът за тяхната болест; Дано е било получено писмото, та да ги сварим подготвени; Дано е бил извикан навреме лекарят от долното село; Дано да са били изпратени подходящите хора, че иначе тях ще винят.

Предположителни таксисни форми:

Тип ще да пишеше - *Помощ ще да търсеше, затова така ни обикаляше; Той ще да мислеше за друго, гледаше ни с празен и сух поглед; Той ще да ходеше на църковния събор, нищо че отричаше, щом го попитахме; Хляб ще да печеше посред ноц. Я как ухае!*

От последните форми добре личи, че говорещият е участник в реферирани ситуации и е свидетел на повечето от действията, съпътстващи назованото с предположителната форма, а понякога и на него. В сравнение с тези случаи, в следващите проличава новата гледна точка на говорещото лице, свързана с новата комуникативна ситуация, в която е поставено то:

Тип ще да е пишел - *Помощ ще да е търсел, затова така ни обикаляше (/е обикалял); Той ще да е мислел за друго, гледаше ни с празен и сух поглед; Той ще да е ходел на църковния събор, нищо че отричаше, щом го питахме; Хляб ще да е печала посред ноц. Я как ухае!*

Тип ще да беше писал – *Той ще да беше принесъл в жертва не само идеалите си, душата си ще да беше (е) жертвал за свободата ви; Те ще да го бяха измислили рая, те ще да бяха изкупили мъката човешка, те ще да бяха написали словото божие; Братовите му синове ще да бяха изпратени да го срещнат и доведат, ала се запиляха и забравиха, че ги чакаме.*

Тип ще да е бил писал – *Свещеникът ще да е бил изпратен да преговаря с инакомислещите, от него ще да са били предадени пленниците; Той ще да е бил избран и набързо посветен в правата вяра; Много люде – казват – са били звани, но малцина ще да са били избрани? Хайдутите ще да са били много разочаровани от нерешителността на войводата си, щом са се решили на бягство; Пушките ще да са били поръчани в странство и (ще да са били) пренесени с кораб по Дунава.*

ТАКСИСЪТ и преизказността

„Семантичното съдържание на морфологичната категория „вид на изказването“ се основава на отношението на говорещото лице към изказването“, което е два вида: *преизказване* и *непреизказване* (пряко изказване). Категорията е двучленна и се гради върху привативната формално-семантична опозиция *преизказност* : *непреизказност* (с главно значение *прякоизказност*). Грамемата *преизказност* (ренаратив) изразява вторично изказване, изказване по ”чужди думи“, препредаване на изказване. В общото си значение грамемата *непреизказност* изразява липса на данни за пряко или вторично изказване, а в главното си значение – пряко изказване. Формални показатели на *преизказността* са наличието на една морфема –л повече в сравнение с изходната непреизказна форма и изпускане на спомагателния глагол в 3 лице на единствено и множествено число (Кучаров 2007, с. 306-307).

Така описаните форми представляват „перфективиране“ на непреизказания корелат, така че са прави и изследователите (М. Деянова, Й. Пенчев – подробности вж. в предходната глава), които описват преизказването като „перфективиране“ (*писа* > *писал е*; *щеше да пише* > *щял е да пише*). Ние обаче бихме обърнали внимание на друга особеност на формализацията, наречена перфективиране – „изчистването“ на свидетелските морфеми –*x/ш*- от неперфектната форма. Т. е. и формално, и семантично получената чрез перфективиране парадигма е несвидетелска. Тя има утвърдителен и обективномодален характер, ако запазва спомагателния си глагол в третоличните форми (това е т. нар. *умозаклучителна*, а, според нас, *дистантна таксисна грамема*). При изпускане на спомагателния глагол в трето лице се формира друга обективномодална грамема, сигнализираща за изказване по чужди думи – *преизказността*. Както обяснихме в раздела за наклонението, според нас най-напред се е формирала преизказаната, а след вторично възстановяване на изпуснатия глагол в трето лице се е наложила и дистантната таксисна грамема. Преизказаните форми изразяват отношение на говорещото лице към изказването за действието – изказването на действието е преизказано или непреизказано. За разлика от тях таксисните форми изразяват отношението на изказването спрямо събитията от реалния свят, които то реферира по два начина: *свидетелски* (говорещият реферира чрез изказването си събитията от позицията си на участник в реферираната ситуация, респ. очевидец, свидетел) или пък *дистанцирано* спрямо реферираните събития, от позицията на говорещ в нова комуникативна ситуация и евент. неучастник в реферираната.

От дистантната таксисна грамема, отново чрез перфективиране, се образуват *бил*-формите (първата представена форма е третоличната, в която на мястото на изпуснатия спомагателен глагол сме поставили *О*; след нея е първоличната, в която спомагателният глагол е запазен и сигнализира лице и число):

Аорист - *писал е*, *писал съм* > *бил О* *писал*, *бил съм* *писал*;

Имперфект – *пишел е*, *пишел съм* > *бил О* *пишел*, *бил съм* *пишел*;

Плусквамперфект – *бил е писал*, *бил съм писал* (не могат да се перфективират повече);

Футурум претерити – *щял е да пише*, *щял съм да пиша* > *щял О бил да пише*, *щял съм бил да пиша*;

Футурум екзактум претерити – *щял е да е писал*, *щял съм да съм писал* > *щял О бил да е писал*, *щял съм бил да съм писал*.

Бил-формите би следвало да са преизказани корелати на дистантните форми, от които са образувани. Те притежават всички формални особености на преизказаните – една морфема –*л* повече в сравнение с непреизказания корелат и изпускане на спомагателния глагол в трето лице. Такова е убеждението на Ив. Куцаров. В свързана реч обаче се оказва, че по-често дистантните форми се преизказват обективно с преизказаните форми на свидетелската таксисна грамема. *Бил*-формите се употребяват само когато трябва да експлицират *дубитативност*.

Хипотезата за аориста:

а о р и с т ъ т и функциите му “по съвместителство”

Почти безрезервно се приема фактът, че аористът е темпорална грамема, маркирана с тематичната си гласна и признака *предходност*. Аористът обаче би могъл да се разглежда и като немаркирана форма, тогава вече нетемпорална, откъдето следва въпросът

за категориалния му статут. Аргументите за това могат да се обособят в две групи – семантични и формални.

Семантичните са свързани с аористната основа, тълкувана като формален показател за *предходност*, която обаче исторически е стара инфинитивна основа, в съвременния език е словообразователен компонент за отглаголните съществителни и други, образувани от нея и суфикси *-ар*, *-тел* (*писар*, *писател*), в които именно процесуалността като семантика е почти редуцирана. Аористът в семантично отношение според нас изразява *завършеност*, но не и *предходност*. Именно заради завършеността, която експлицира, той е основната наративна форма в съвременния език.

Формалните аргументи са още по-красноречиви. В цялата глаголна парадигма има само няколко аористни форми (половината от тях преизказани), всички останали комбинации не са реализирани (в таблиците на техните места сме поставили 0).

Всичко това ни кара да разсъждаваме над предположението, че аористът “по съвместителство” изпълнява свойствените си функции, докато спрегаемата съставка на глаголната парадигма е изградена чрез включването само на темпоралните признаци *следходност* : *неследходност* (*едновременност*).

Хипотезата за аориста обаче не влияе върху същността на нашата теза – тя би изглеждала по същия начин дори и ако аористът е нормална темпорална грамема.

За някои функции на таксисните форми. Неутрализации на граматически признаци

При реферирането на глаголни събития особено актуална е информацията, дали говорещият е участник в реферираната ситуация, или пък не и заради това я предава дистанцирано, чрез преосмисляне в нова комуникативна ситуация. Както видяхме, в българския език тя се експлицира граматически посредством средствата на морфологическата категория таксис.

Разликата между свидетелския и дистантния таксис става неактуална, на първо място, **в случаите на преизказване**. При преизказване говорещият се намира в нова комуникативна ситуация и спрямо нея първичното изказване може да се освободи от маркерите си за *свидетелственост* или *дистантност*. По тази причина реферирането чрез преизказване обикновено се осъществява с преизказаните форми на *свидетелския таксис*, от чиито форми се отстраняват “чрез перфективизиране” свидетелските морфемии *-х/ш-*. Това се отнася и за аориста, който също е маркиран с *-х*, но не и с имперфектната морфема *-e/'a/ a* (т. е. той е свидетелска, но не таксисна грамема за разлика от свидетелските таксисни форми, които притежават и двете морфемии). Следователно и двете съобщения *Иван пристигна, но не носеше документите* и *Иван е пристигнал, но не е носел документите* се преизказват еднакво: *Иван пристигнал, но не носел документите*. Чрез преизказването говорещият експлицира информацията, че някой вече е направил първично съобщение и той само го препредава. (Примери от този тип вж. в раздела за *преизказването*.) Понеже при преизказване актуален е именно фактът за новата комуникативна ситуация и новият говорещ, първичното изказване може да бъде и в сегашно историческо: *Иван пристига пръв, но не носи документите* > *Иван пристигнал пръв, но не носел документите*. Така би било и в контекст с актуално сегашно: *Иван не носи документите* > *Иван не носел документите*.

Преизказаните дистантни форми (с маркера *бил*) биха могли да се употребят и при преизказване на дистантен разказ, но от това рядко има смисъл, затова *бил*-формите

остават “функционално свободни”. Именно заради тази си “функционална свобода” те развиват модалната употреба на дубитатив.

На второ място, *свидетелствеността* е неактуален признак и **при отрицание**. Независимо, че чрез въпроса си говорещото лице показва очакването събеседникът му да е бил участник в реферираните събития, отрицанието позволява на второто лице да избере таксисните форми, които ще употреби:

Ти ходи ли вчера у Мария? предполага две възможности за отговор. Ако глаголното лице само е изразило вчера пред говорещото лице намерението си да отиде у Мария, то най-вероятно ще избере варианта: *Не ходих (защото ...)*. Ако обаче въпросът е предположение на самия говорещ, той най-вероятно ще получи отговора *Не съм ходил* (и евентуално ще се подразбира още *защото ...* или *Защо, откъде ти хрумна това?*). Ако обаче “вчера” не се е водил такъв разговор изобщо и следователно първото и второто лице не са били в обща събитийна ситуация, която да се отрази в днешния им разговор, въпросът не може да бъде *Ти ходи ли вчера у Мария?*. Възможността е единствено *Ти ходил ли си вчера у Мария?*.

При всички случаи обаче, когато в миналото не е имало обща комуникативна ситуация за субектите, всеки отрицателен отговор на въпрос би се формулирал с дистантен таксис: *Написа ли си домашните? / Не съм ги написал; Носи ли лаптопа на поправка? / Не съм го носил; Не пишеше ли вчера този текст? / Не съм го писал; Избраха ли те в комитета? / Не са ме избрали / избирали*. Така ще бъде и при отговор на въпрос с дистантни форми: *Мислил ли си за това / Не съм мислил; Ходил ли си в Париж? / Не съм ходил; Оставял ли си му понякога пари? / Не съм му оставял* и т. н.

При въпроси разликата между дистантни и свидетелски форми обикновено се запазва. Ако двамата общуващи предния ден са се разхождали заедно и са си говорили за намеренията на единия, след като се разделят, да отиде на зъболекар, после да посети майка си и преди да се прибере, да мине за две книги през библиотеката, на другия ден би могъл да очаква от придружителя си следните въпроси: *Ти, след като се разделихме вчера, беше ли на зъболекар, ходи ли у майка си, взе ли книгите от библиотеката?* Ако обаче говорещият не знае за вчерашните намерения на събеседника си, той евентуално ще пита: *Ти вчера бил ли си на зъболекар, ходил ли си у майка си, взел ли си онези книги от библиотеката?*. Т. е. ще пита като човек, който не е присъствал в реферираната ситуация от миналото, а може би такава не е имало въобще.

Признакът *свидетелско рефериране* не се експлицира обикновено **при предаването на итеративни действия от плана на миналото**. Дори когато се употребяват форми за 1 лице, изразяващи, че глаголното лице е и говорещ в дадената комуникативна ситуация, повторителността на осъществените действия, пък било и от самия него, се преосмислят в друга комуникативна ситуация като итеративни (и следователно осъществени в различни минали ситуации, затова, говорещият да актуализира чрез изказването присъствието си в една от тях, е ненужно и нелогично). Тогава именно се употребяват формите от типа: *Колко пъти съм щяла да повърна от такова лекарство; Колко пъти сме щели да излизаме и сме се отказвали заради него*. Това преосмисляне обаче по-често е дистантно само когато е свързано с някаква субективно-оценъчна конотация, характерна за позицията на говорещото лице в новата комуникативна ситуация. В горните примери такава е напр. неприятното усещане, съпровождащо действията, а може да бъде и известно съжаление, недоумение, досада от някои обстоятелства. При обективно предаване на повторителни, обичайни действия в миналото е възможно да се употребят и свидетелски форми: *Все (/ колко пъти) щеше да ме посещава, все щеше да ми носи книги, какво ли не обещаваше,*

колко пъти ме *молеше* да не забравям приятелството ни; колко пъти ми *припомняше* младежките ни лудории и т. н. (Срв. същия контекст, но с дистантни глаголни форми: *Колко пъти е щял да ме посещава*, *колко пъти е щял да ми носи книги*, *какво ли не ми е обещавал*, *колко ме е молил да не забравям приятелството ни*, *колко ми е припомнял младежките ни лудории*.) При дистантния таксис в подобен контекст се усеща някаква оценъчна семантика от типа: “колко пъти ..., пък сега става нещо различно от очакванията, породени от многократното реализиране на глаголните събития”. Симетричността между свидетелски и дистантни форми обаче е налице при нереализирани действия или при реализирани, но обобщено назовани обикновено с глаголи от несвършен вид – в см. “обещавал е да ме посети, но не го е направил”; или говорещият обобщава, че глаголното лице е засвидетелствало приятелството си, припомняло е младостта, но конкретния начин, по който това е правено, не е описан (напр. какво точно е казано или направено еднократно). Ако е така, разликата между свидетелското и дистантното изказване не се губи. Разбира се, малко вероятно е свидетелско изказване в примера на Р. Ницолова: *Колко пъти щях да повърна от такова лекарство*, но не е повърнала (формата е в бъдеще време), затова по-логичният вариант е с дистантната форма *Колко пъти съм щяла да повърна*. Все пак в подобни случаи **определяща е итеративността**.

Специфичните признаци на *дистантния* и *свидетелския таксис* са неактуални и **при изразяване на следходност**. Следходните действия са нереализирани и затова, дали говорещият е участник в реферираната ситуация и свидетел на намерението за действие, или пък не е участник в реферираната ситуация и я отразява в изказването си дистантно, в такъв контекст не е актуално. Той би могъл да се изрази и по двата начина, но само ако е участник в ситуацията, т. е. ако контекстовата позиция е за свидетелски таксис: *По събрания багаж разбрах, че на сутринта щеше да замине*; *По събрания багаж разбрах, че на сутринта е щял да замине*. Ако говорещият обаче акцентира факта, че не е участник в ситуацията и я реферира дистантно, вариантът е: *По багажа му и аз бих разбрал, че на сутринта е щял да замине*.

Вследствие от направения анализ на таксисните форми и основната им функция, референтната, по която те стават функционално сродни с определените именни групи, може да се направят и някои изводи относно взаимоотношността им. Основното ни наблюдение е, че именната и глаголната група в текстовете са автономни и си влияят единствено йерархично. Глаголната е определящата и само от нея зависи дали текстът има наративен характер, или не. Свидетелският и дистантният наратив са маркирани с *референтност*, докато сегашното време може да е референтно, но може и да не е. Контекст на генеричност е налице единствено при нереферентна употреба на презенса. Ако сказуемото е таксисно – свидетелско, дистантно, преизказно, без значение, – съобщението не е генерично. В генеричния контекст именната група може да е неопределена или пък определена едностранно (с *един*) или двустранно (с членна морфема). *Определеността* няма значение и не влияе на генеричната семантика (по тези въпроси вж. и раздела “Референтен статус”, където коментираме условията за употреба на определена или неопределена именна група в генерични съобщения).

По тази причина забелязаните от Св. Иванчев невъзможни реализации от типа на **Куче е зло* и **Зло е куче* (Иванчев 1957-78, с. 202) са резултат именно от факта, че изречението би било безсмислено, ако не е референтно (или по традиционната терминология – ако съобщението не е с актуално сегашно), тъй като смисълът му не е от генеративен тип. (Той би бил генеративен например в съобщението *Куче е животното, което става най-верен приятел на човека; ... което най-много се привързва към човека*

или нещо подобно. Разбира се, именното сказуемо може да е реализирано и от обратния вариант: *Кучето е животно, което най-много се привързва към човека*, а е напълно възможно да бъдат членувани и двете имена – и подлогът, и именното сказуемо (*Кучето е животно ...*). Аналогични структурно подобни са поговорки като *Цигулар къща не храни* или *Кон боб яде ли?*; *Слон само може да направи това*. В тях подлозите също не са членувани и, струва ни се, добре личи семантиката на понятийност, която експлицират). Св. Иванчев е прав, че за да бъде смислено съобщението, подлогът тема трябва да бъде определен. Това е така, за да се осъществи чрез членуването корелация с предходната част от контекста или комуникативната ситуация. Подлогът не може да бъде тема, ако не е обвързан контекстово или ситуационно по някакъв начин с предишната част от изказването и тази му особеност именно се изразява чрез членуването (както сме показали в раздела “референтен статус”, като функционалносинонимни се проявяват в този случай и двата типа генерични изразни средства – членните морфемни и формите на *един*). “Класическите” генерични фрази изразяват понятия, в повечето случаи лесно идентифицируеми от комуникантите и затова е естествено да бъдат членувани (*Китът е бозайник; Бозайникът е кит*), но в редки случаи е възможно да се отнасят към неизвестни понятия и тогава може да се явят нечленувани (*Капибара е рядко животно от семейство гризачи; Пимпла е дървесен таралеж*). В подобни случаи, макар и неексплицирано, контекстът налага семантиката *Капибарата е рядко животно ...; Пимплата е дървесен таралеж*, а от изреченията с нечленувани варианти се подразбира метаезиково съобщение (*Думата*) “пимпла” е име на дървесен таралеж.

Подобни на генеричните съобщения са коментиранията от Св. Иванчев *Кучето е бяло (зло ...)*, но изразявания в него обикновен и несъществен признак по цвят (или нрав) на назованото животно детерминира изказването не като генерично, а като референтно, макар и със сказуемо в сегашно време (т. е. подразбира се *Кучето, за което говорим ...* или *Кучето, което виждаме ...*). Така че в генеричните съобщения подлогът е тема и е винаги членуван, а понеже те се отнасят обикновено към идентифицирани и от двамата комуниканти явления, членуването е с изразяващите *двустранны определени* морфемни – *-ът (-ят), -та, -то, -те*.

Употребата на маркираните таксисни форми и аориста винаги сигнализируют за референтни изказвания. Затова се възприема като нереферентно изказването **Едно куче е бяло*. И като нереферентно, или като генерично, то звучи незавършено, понеже цветът за животното куче не е дистинктивен признак, и очакваме продължение от вида: *Едно куче е бяло, ако ...* (или *когато в пигмента, оцветяващ козината му, липсва... или преобладава веществото ...* или др. под.). Без подобно разширение изречението **Едно куче е бяло* е невъзможно. То би станало възможно обаче, ако го направим референтно чрез смяна на времето на сказуемото. Напр. като началото на приказка или басня изреченията вече звучат смислено: *Едно куче беше бяло и все искаше да го къпят ...* или дори при употреба на преизказни форми, защото тогава още по-добре личи наративността: *Едно куче било бяло и искало...*

Цитирана литература:

Александров 1987: Ал. Александров. Универсален модус на изказване в българската темпорална система. – Доклади от Втория международен конгрес по българистика. Т. 3. Съвременен български език. София, 1987.

- Александров 1998: **А. л. Александров**. Вокална хармония при членуването на съществителните имена в българския език. - Ал. Александров, Р. Русинова. *Помагало по българска морфология. Имена*. Шумен, 1998, с.215-220.
- Алексова 2003: **К р. Алексова**. *Адмиративът в съвременния български език*. София, 2003.
- Алексова 2004: **К р. Алексова**. Епистемична модалност – евиденциалност – адмиратив. – *Славистика и общество. Седем национални славистични четения*. София, 2004.
- Андрейчин 1957: **Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов**. *Съвременен български език за I и II курс на учителските институти*. София, 1957.
- Бенвенист 1954: **Э. Бенвенист**. Природа местоимений. – *Общая лингвистика*. Москва, 1974.
- Бондарко 1982: **А. В. Бондарко**. О системно-структурной организации грамматических категорий слова. – *Реализация грамматических категорий в тексте*. Москва, 1982.
- Бондарко 1987: *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Временная локализованность. Таксис*. Ленинград, 1987.
- Бояджиев 1970: **Т. Бояджиев**. Значение и употреба на числителното *един* в рупските говори. – *Известия на ИБЕ*, 1970, кн. 19.
- Бузов 2004: **В. Бузов**. Основни теми и проблеми в съвременната аналитична философия на езика. – *Философия и език. Библиотека Диоген* (Съст. В. Бузов). УИ “Св. Св. Кирил и Методий”. Велико Търново, 2004, с. 65-90.
- Булигина 1980: **Т. В. Булыгина**. Грамматические и семантические категории и их связи. – *Аспекты семантических исследований*. Москва, 1980.
- Булигина, Шмельов 1989: **Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев**. Пространственно-временная локализация как суперкатегория предложения. – *Вопросы языкознания*. Москва, 1989, № 3.
- Буров 2004: **С т. Буров**. *Познанието в езика на българите*. Велико Търново, 2004.
- Ваян 1952: **А. Вайан**. *Руководство по старославянскому языку*. Москва, 1952.
- В. В. Иванов 1979-б: **В. В. Иванов**. Категория определенности : неопределенности и шифтеры. - *Категория определенности : неопределенности в славянских и балканских языках*. Москва, 1979, с. 90-118.
- Витгенщайн 1969: **L. Wittgenstein**. *The Blue and Brown Books*. Second edition. Oxford: Basil Blackwell. 1969.
- Витгенщайн 1974: **L. Wittgenstein**. *Philosophical Investigations*. Second edition. Transl. G. E. M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell. 1974.
- Витгенщайн 1988: **Л. Витгенщайн**. *Избрани съчинения*. София, 1988.
- Георгиев 1991: **С т. Георгиев**. *Българска морфология*. Велико Търново, 1991.
- Герджиков 1974: **Г. Герджиков**. Характерът на морфологичните опозиции и организацията на многочленните системи. – *Български език*, 1974, № 1, с. 34-47.
- Герджиков 1984: **Г. Герджиков**. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София, 1984.
- Гълъбов1950-8б: **И в. Гълъбов**. За члена в българския език. – *Ив. Гълъбов. Избрани трудове по езикознание*. София, 1986, с. 282-329.
- Дейвидсън 1974-2008: **Д. Дейвидсън**. Върху самата идея за концептуална схема. - *Философия на логиката*. II. София, 2008, с. 227-243.
- Дейвидсън 1984-89: **Д. Дъвидсон**. Общение и конвенционалност. – *Философия, логика, език*. (Сост. В. В. Петрова). Москва, 1987, с. 213-233.
- Дилкова 2004: **М. Дилкова**. Същност на категорията пространство (философско-лингвистичен анализ). – *Философия и език. Библиотека Диоген* (Съст. В. Бузов). УИ “Св. Св. Кирил и Методий”. Велико Търново, 2004, с. 91-104.
- Дьомина 1959: **Е. И. Демина**. Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. – *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва, 1959, с. 313-378.
- Дьомина 1970: **Е. И. Дьомина**. Към въпроса за модалните категории в българския език. – *Български език*, 1970, № 5, с. 405-421.
- Зидарова 1984-98: **В. Зидарова**. За някои особености в плана на изразяване на категорията определеност (към лингвистичната типология на определителния член). – Ал. Александров, Р. Русинова. *Помагало по българска морфология. Имена*. Шумен, 1998, с. 210-214.
- Зидарова 1994: **В. Зидарова**. Семантика и употреба на словоформата един в съвременния български книжовен език. (*Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен “доктор”*). София, 1994.

- Зидарова 1998*: **В. Зидарова**. Референциален аспект на определеността и неопределеността в съвременния български език. - Ал. Александров, Р. Русинова. *Помагало по българска морфология. Имена*. Шумен, 1998, с. 204-209.
- Зидарова 1998: **В. Зидарова**. За статута на лексемата *един* в българската лингвистична литература. – *Славистика* 1, Пловдив, с. 113-120.
- Иванова 1970: **К. Иванова**. Опит за моделиране на залоговите отношения. – *Български език*, 1970, № 4.
- Иванчев 1973-76: **Св. Иванчев**. Морфо-семантико-функционалната теория на глаголният вид в славянските езици и спецификата на българския език. – *Помагало по българска морфология. Глагол*. София, 1976, с. 134-165.
- Иванчев 1957-78: **Св. Иванчев**. Наблюдения върху употребата на члена в български език. – *Помагало по българска морфология. Имена*. София, 1978, с. 186-211.
- Каплан 1977-89: **D. Kaplan**. *Demonstratives*. – Almog, J. et al (eds.). *Themes from Kaplan*. 1989.
- Косериу 1990: **Е. Косериу**. *Лекции по общо езиковедие*. София, 1990.
- Крипке 1971-2008: **С. Крипке**. Идентичност и необходимост. - *Философия на логиката*. II. София, 2008, с. 244-276.
- Крипке 1972-80: **S. Kripke**. *Naming and Necessity*. Cambridge, MA. Harvard University Press. 1972-80, p.125-142.
- Кръпова 1995: **Ил. Кръпова**. Категорията лице на глагола в съвременния български език. *Дисертация за научната и образователна степен „доктор”*. Пловдив (ръкопис).
- Курц 1963: **Й. Курц**. Проблема члена в старославянском языке. – *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Прага, 1963.
- Куцаров 1985: **Ив. Куцаров**. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив, 1985, с. 85-102.
- Куцаров 1994: **Ив. Куцаров**. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София, 1994.
- Куцаров 2007: **Ив. Куцаров**. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив, 2007.
- К. Куцаров 1998: **К. Куцаров**. Свидетелственост – грамема в категорията вид на изказването. – *Научни трудове на Пловдивския университет “Паисий Хилендарски”*. Т. 36. Кн. 1. Филологии. 1998, с. 209-218.
- Лекомцева 1979: **М. И. Лекомцева**. Семантика личных и указательных местоимений в старославянском языке. - *Категория определенности : неопределенности в славянских и балканских языках*. Москва, 1979, с. 204-230.
- Маровска 1990: **В. Маровска**. Бележки за две сходни парадигми в съвременния български език (аналитични повелителни и предположителни форми). – *Научни трудове на Пловдивския университет “Паисий Хилендарски”*. Т. 28. Кн. 1. – Филология. 1990, с. 97-104.
- Маровска 2000: **В. Маровска**. За категорията *таксис* в съвременния български език. – *Едно поколение български езиковеди*. София. 2000, с. 108-115.
- Маровска 2005: **В. Маровска**. *Новобългарският перфект*. София, 2005.
- Маслов 1956: **Ю. С. Маслов**. *Очерк болгарской грамматики*. Москва. 1956.
- Мейе 1934: **А. Мейе**. *Le slave comtin*. 2 ed. Avec le concours de A. Vaillant. Paris, 1934.
- Мешчанинов 1945: **И. И. Мешчанинов**. *Члены предложения и части речи*. Москва-Ленинград, 1945.
- Милетич 1887: **Л. Милетич**. Членът в българския език. – *Периодическо списание*. V. 1887, № 21-22, с. 305-331.
- Милетич 1901: **Л. Милетич**. Членът в българския и руския език. – *Сб. за народни умотворения, наука и книжнина*. 18, 1901, с. 5-67.
- Милетич 1901: **Л. Милетич**. Към историята на тройния член в българския език. – *Български преглед*. II. 1933, № 1, с. 1-14.
- Мирчев 1958: **К. Мирчев**. Кога възниква членната форма в българския език. - *Български език*, № 3, 1958, с.45-51.
- Младенов 1929-79: **Ст. Младенов**. *История на българския език*. София, 1979.
- Николаева 1979: **Т. М. Николаева**. Акцентно-просодическите средства за изразяване на категории определенности : неопределенности. - *Категория определенности : неопределенности в славянских и балканских языках*. Москва, 1979, с. 119-174.
- Николова 2006: **Е. л. Николова**. *Тройното членуване в родопските говори*. Пловдив, 2006.
- Николова 2009: **Е. л. Николова**. Тройното членуване в родопските говори – диахронен, синхронен и футурологичен аспект. (*Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен Доктор на филологическите науки.*) София, 2009.

- Ницолова 1976: **Р. Ницолова**. Българският глагол (обзор). - *П. Пашов, Р. Ницолова. - Помагало по морфология. Глагол*. София, 1976, с. 7-21.
- Ницолова 1984: **Р. Ницолова**. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*. София, 1984.
- Ницолова 2008: **Р. Ницолова**. *Българска граматика. Морфология*. София, 2008.
- Остин 1946-87: **Дж. Остин**. Чужое сознание. – *Философия, логика, язык*. (Сост. В. В. Петрова). Москва, 1987, с. 48-95.
- Остин 1962: **D. Austin**. *How To Do Things with Words*. Second edition. Cambridge, MA. Harvard University Press. 1975.
- Пантелеева 1998: **Хр. Пантелеева**. *Кондиционалът в съвременния български език*. София, 1998.
- Пантелеева 2006: **Хр. Пантелеева**. За тълкуването на форми като ядвам, търпявам. – *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст. н. с. I ст. дфн Йордан Пенчев Пенчев*. София, 2006, с. 181-190.
- Пашов 1999: **П. Пашов**. *Българска граматика*. Пловдив, 1999.
- Пенчев 1967-76: **Й. Пенчев**. Към въпроса за времената в съвременния български език. – *Помагало по българска морфология. Глагол*. София, 1976, с. 210-223.
- Пенчев 1987: **Й. Пенчев**. Перфект и превръщане в перфект. - *Доклади от Втория международен конгрес по българистика. Т. 3*. София, с. 468-474.
- Пешковски 1938: **А. М. Пешковски**. *Русский синтаксис в научном освещении*. Москва, 1938.
- Пиърс 1983: **Ч. С. Пиърс**. Из работи "Елементи на логика. Grammatica speculativa". Перевод с английското Т. В. Булыгиной и А. Д. Шмелева. – *Семиотика*. Москва, 1983, 151-210.
- Ръсел 1957: **Б. Рассел**. *Человеческое познание. Его сферы и границы*. Москва, 1957.
- Савицка 1978: **I. Sawicka**. Referencijalna kvantifikacija rečenice. – *Зборник за филологију и лингвистику*. Нови Сад. XXI/I. 1978, с. 55-61.
- Селищев 1952: **А. М. Селищев**. *Старославянский язык*. Москва, 1952.
- Смирницки 1959: **А. И. Смирницки**. *Морфология английского языка*. Москва, 1959.
- Станков 1967-76: **В. Станков**. Категории на индикатива в съвременния български език. – *Помагало по българска морфология. Глагол*. София, 1976, с. 360-374.
- Станков 1995: **В. Станков**. Семантични особености на категорията неопределеност на имената в български език. – *Българско езиковедство I. Проблеми на граматичната система на българския език*. Изд-во на БАН. София, 1995.
- Стойчева 2002: **М. Стойчева**. *Език и свят. Проблемът за референцията*. УИ "Св. Климент Охридски". София, 2002.
- Стросън 1956: **P. F. Strawson**. Singular terms, Ontology, and Identity. – *Mind*. Vol. 56. 1956.
- Стросън 1964: **P. F. Strawson**. Intention and Convention in Speech acts. *The Philosophical Review*. October. 1964.
- Стросън 1990: **P. F. Strawson**. Two Conceptions of Philosophy. – *Perspectives on Quine*. Barrett, R. V. & Gibson, R. F. (eds.). Oxford University Press. 1990.
- Стросън 1996: **П. Стросън**. Философията: лично виждане – *Философията в Оксфорд днес*. Съст. М. Стойчева. София, 1996, с. 25-35.
- Сърл 1958-2008: **Дж. Сърл**. Собствени имена. - *Философия на логиката*. II. София, 2008, с. 173-181.
- Сърл 1991: **J. Searle**. *Referential and Attributive*. – Davis, S. (ed.). *Pragmatics: A Reader*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Сърл 1983-87: **Дж. Сърл**. Природа на интенционалните състояния. – *Философия, логика, язык*. (Сост. В. В. Петрова). Москва, 1987, с. 96-126.
- Трифонов 1931: **Ю. Трифонов**. Към историята на членните форми в българския език. – *Македонски преглед*. 7, 1931, № 1, с. 7-26.
- Чолакова 1973: **Кр. Чолакова**. Към въпроса за залога в българския език. – *Славянска филология*. Т. 12. 1973, с. 172-179.
- Якобсон 1965-83: **Р. О. Якобсон**. В поисках сущности языка. Пер. с англ. В. И. Виноградова и А. Н. Жиринского. – *Семиотика*. Москва, 1983, 102-117.
- Якобсон 1972: **Р. О. Якобсон**. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. – *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва, 1972, 95-113.

